

№ 4

2012

Орпа

25-га апрель - Нохчийн меттан Де

Орга **№ 4. 2012**

**Пачхьалкхан бюджетан учреждени
«Литературин-исбаьхьаллин журнал «ОРГА»**

Арадолу 1958 шарахь дуьйна

**Шен ненан мотт халкъо,
Сий ойбуш, Илашбахь,
Цу халкъан паргIато
Цхьаммо а хьошур яц.**

Мамакаев Мохьмад

**сайташ: www.orga-journal.ru
chenetbook.info**

эл. почта: orgagroz@mail.ru

**Кобрта редактор –
Минкаилов
Эльбрус Салаудыевич**

Редакцин кхеташо:

Алиева Зарина
Бурчаев Хьаьлим
Мамакаев Эдуард
Сумбулатов Дени
Цуруев Шарип
Шамсудинов Бувайсар

Журнал диллинарг:

Нохчийн Республикин къоман по-
литикин а, зорбанан а, хаамийн а Ми-
нистерство.

364051 НР, Соьлжа-ГIала,
В. Маяковскийн урам, 92.

**Журнал баттахь цкъа
арадолу**

Редакце схьалушйолу произведенеш
зорбатохна хила еза. Журнала тIе ца тоь-
хначу произведенийн маххадор а, уьш ав-
торшка юхаялар а редакцино шена тIе ца
лоцу.

Суьрташ даьхнарг:
Минкаилов Э., Ильясов А.

Редакцин адрес: 364051 Нохчийн Республика, Соьлжа-ГIала, В. Маяковскийн урам, 92.
Зорбатахо дIаделла 2. 05. 2012 ш. Арахеца куьг яздина 2. 05. 2012 ш.

ЧУЛАЦАМ

Машаран денца доъзна НР Куъйгалхочун Кадыров Рамзанан

декъалдар	3
ЦУРУЕВ Шарип	
Нохчийчоьне. <i>Стихотворени</i>	4

Нохчийн Республикин Куъйгалхочун Кадыров Рамзанан

декъалдар	5
АРСАНУКАЕВ Шайхи	
Весет. <i>Стихотворени</i>	6
АБДУЛАЕВ Леча	
Нохчийн мотт а, хъаьжкIан буъртиг а, кокани а. <i>Статья</i>	7

ЮБИЛЕЙ

ШАЙХИЕВ Iалвади

Маълхан лорах новкъа волу. <i>Стихаиш</i>	12
Суйренаш. <i>Очерк</i>	16

БУРЧАЕВ Хъаьлим

Поэзи ламанан бохъ лорург. Шайхиев Iалвадина 65 шо кхачарна лерина. <i>Статья</i>	20
--	----

ПОЭЗИ

ЯХЪЯЕВ Хъасамби

ГIан тидар. <i>Стихаиш</i>	32
КИТАЕВА Луиза	
Дийцахъа, дийцахъа дахаран туйра. <i>Стихаиш</i>	34

ГОЧДАРШ

ДУМБАДЗЕ Нодар

Абаден Iедал. <i>Роман</i>	37
------------------------------------	----

КУЛЬТУРИН ДАХАР

ХУЦУЕВА Фатима

Нохчийн Республикин культурин тIаьхьалонаш. <i>Статья</i>	66
---	----

КРИТИКА А, ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИ А

АЛИЕВА Зарина

Даймехкан аматаш. <i>Статья</i>	70
---	----

МИНКАИЛОВ Эльбрус

Нохчийн турпаллийн иллийн поэतिकехъ дустарша дIалоцу меттиг, церан тайпанаш, пайдаэцаран башхаллаш. <i>Статья</i>	75
---	----

Машаран денца доьзна Нохчийн Республикин куьйгалхочун Кадыров Рамзанан декъалдар

Лараме махкахой!

Даггара декъалдо шу Республикин Машаран Денца! Хазаетар а, дозалладар, халахетар цхьабна тайпа де ду иза. Иза дуккха а шерашкахь вайн кыйсам латтийначу зуламна тӀехь толамбаккхаран де ду.

2009-чу шеран 16-чу апрелехь контртеррористически операцин раж дӀаяккхар республикина исторически маӀна долу хилам бара. Иза бакъонца толам бара, цо дӀакхайкхадора Нохчийн Республикин халкъ даха, маьршачу некъаца кхиа лууш хилар. Памна тӀехь машаро толам баккхийтарехь болу некъ дӀаболийра вайн хьалхарчу Президента, Россин Турпалхочо Кадыров Ахьмад-Хьаьжас. ДухьхьалдӀа цуьнан хьуьнар, доьналла, гenna хьалха хиндолчун тӀаьхье гар бахьана долуш хӀоьттира Нохчийн Республика машаран некъа тӀе.

Контртеррористически операцин раж дӀаяккхаран хьокъехь сацам тӀеэцар, ма-дарра аьлча, нохчийн халкъо терроризмана, вахабизмана, экстремизмана тӀехь толам баьккхина хилар къобалдар дара. Вай дӀагайтира вешан махкахь вайга синтем ларлург хилар, террористаш дӀабахалург хилар. Вай кхетийра вайн вешан культура, ламасташ, Ӏадаташ хиларх, уьш цхьангге а хӀаллакдойтург цахиларх.

Контртеррористически операцин раж дӀаяккхар республикин бахархошна а, ткъа иштта ерриге Россина а Ӏаламат доккха синкхетаман-психологически, эхь-бехкenan маӀна долуш дара. Бакъонца исторически болчу оцу сацамо республикин куьйгаллина таро елира нохчийн махкахь кхоччуш машар чӀагӀбан, социально-экономически проекташ кхочушъяр дӀадоло.

Тахана Нохчийн Республика – иза вуно сиха кхуьушболу мохк бу, Ӏаламат яккхий экономически таронаш, тӀаьхьалонаш йолуш. Кху махкаца хьашт ду российский а, дозана арахьарчу а инвесторийн. Вайн республика, хьакь а долуш, Россин махкахь уггаре а синтеме а, маьрша а лоруш ю. Дукха хан яра вай кху Дийне кхача гӀерта, эххар а иза тӀекхечи. ХӀинца вайна хьалха керла лаьт-таш лакхенаш ю, хьалха керла анайисташ ю. Со тешна ву Нохчийн Республика оцу лакхенашка, анайисташка кхочург хиларх.

Кхин цкъа а декъалдан лаьа шу оцу башхачу Денца. ХӀора доьзалехь ирс, барт хуьлийла лаьа суна. Дезчу денца, хьомсара махкахой!

ЦУРУЕВ Шарип

Сийдолчу Нохчийчоьне

Экамчу хьан дегӀах тӀамо цӀе латийна,
Хьан сина язъелча Ӏазапан хало,
Хьо йоьжча гӀаттийнарг,
Хьо меттахь латтийнарг
Яхь йолчу хьан кӀентийн ю кьонахалла.

Харционийн хӀиллано дегнийн ницкъ лахийна,
Хьан кӀентий бӀарзбелла хӀоьттича хьал а,
Тешаман лакхенехь
Хьан седа латийнарг
Оьздачу мехкарийн ю кьонахалла.

Доккхачу дуьненахь кхин ирзу ца кьуйсуш,
Хьан некхехь туш тоьхна массо а ханна,
Хьо кура ларийнарг,
Сий соьмах ца хуйцуш,
Хьан кӀентийн, мехкарийн ю кьонахалла.

Рицкъанан токхенехь дебарх а яхь яйнарш,
Са цӀена тхан латтош бӀаьрмецигаллах,
Ларйойла Кхоьллинчо вайн кьоман тӀаьхьенехь
ХӀинцалц хьо ларийна дайн кьонахалла.

Эчигна макх санна, кхераме сина
Лайн амалш кхиа ца юьгуш, дӀахӀотта,
Цу эзар шерашкахь дебначу хьан сийна
Цхьа кьонахалла бен, кхин ма яц гӀортор.

25-г1а апрель - Нохчийн меттан Де

Нохчийн Республикин Куьйгалхочун Кадыров Рамзанан декьалдар

Хьоме махкахой!

Ас даггара декьалдо шу нохчийн меттан Денца!

Оцу даздаро къаьсттина меттиг д1алаьцна Нохчийн Республикехь дика а, б1аьрла а хиламаш кхочушхиллачу деношна юкьахь. Х1окху дийнахь вай хьакьболу лерамбо ненан меттан, иза нохчийн халкъан уггаре мехала хазна хиларна а, къоман шатайпаналла ларьяран г1ортор иза хиларна а.

Нохчийн Республикин хьалхарчу Президента Кадыров Ахьмад-Хьаьжас къаьсттина тидам т1ебохуйтура нохчийн мотт а, йоза а 1алашдаран хаттаршна. Цо шен ницкъ кхочу г1одора меттан Илманчашна, яздархошна, журналисташна, ненан мотт кхиорехь, иза марзбарехь цара хьобгуш долу къа шена хууш хиларна. Нохчийн Республика юхаденъяларехь уггаре коьртагачех цхьаь нохчийн магтахь газеташ, журналаш арахецар, телевиденин а, радион а программаш болхбан йо-лаялийтар лорура Кадыров Ахьмад-Хьаьжас. Цу кеппара кхочушдира цо ненан мотт кхиорна маршо ялар а, цунна таронаш кхоллар а. Карарчу хенахь вай кхочушдешдерш цуьнан весеташ ду, уьш кхочушдарехь керлачу кхиамашка а кхочу вай.

Вайн массеран а юкьара декхар ду ненан мотт кхиор, цуьнга безам кхоллар. Вайн юкьараллехь коьрта меттиг д1алоцуш хила а бега и. Дай-нанойн декхар ду бер аганахь долуш дуйна ненан матте цуьнан лерам, безам кхоллар.

Нохчийн мотт ларбар, 1алашбар, кхиор, вешан истори хаар, цуьнан ларамбар т1ехь ду вайна.

Лараме махкахой, суна лаьа шу ирсе, могош-маьрша дехийла, беркатца, ненан матте болчу йистйоццу безамца дахар хуьлда шун!

АРСАНУКАЕВ Шайхи

Весет

Къоъжачу вайн лаъмнийн
Догкура бахъаш,
Вайн тогIеш, шовданаш,
Бешерийн хъаннаш –
ДIаэца тахана
Хъайн дола ахъ уш –
Дас, весет деш, хъайна
Йитина хазнаш.

ДIаэца ахъ хIинца
Дайша шайн цIийца
Заманийн йохаллехъ
Лардина латта.
Даймохк хъайн дIаэца,
РагI хъан ю хIинца,
Ден весет кхочушдан
Юкъ ехкий, гIатта.
Ларбе Мохк, хазбе и,
Ца еш мало,
ТIаккха, хъайн весет деш,
КIанте дIало.

Бешерийн кыйсамехъ,
Са санна, лардеш,
Тахненга кхачийна
Вайнехан гIиллакх.
ДоттагIий хилла вай
Вежарех тарбеш,
Орцанна кхайкхаз
Кхочуш вай хилла.

Нохчийчохъ даима
Дина сий Ненан,

Воккханиг лийрина,
Жимчо деш гIуллакх.
РагI хъоъгахъ ю тахна,
Вас ца еш дена,
ДIаэца цуьнгара
Дайн оьзда гIиллакх.
Ларде и хазде и,
Ца еш мало,
ТIаккха, хъайн весет деш,
КIанте дIало.

Хазнашлахъ Хазна ю
Ненан Мотт къоман.
Ненан Мотт мел беа
Къам дуьсу даха.
Ткъа нагахъ Мотт шен лахъ,
Къам, лей, дIадолу,
Ненан Мотт бицбинарг
Сийсазво наха.

Нохчийн Мотт – и къоман
Синхазнийн хьоста –
Ларбина кыйсамехъ
Массо а ханна.
РагI хIинца хъоъгахъ ю,
ДIаэций, хьаста,
Ден весет кхочушде,
Къонахчо санна.
Ларбе мотт, хазбе и,
Ца еш мало,
ТIаккха, хъайн весет деш,
КIанте дIало.

АБДУЛАЕВ Леча

Нохчийн мотт а, хьабжкIан буйртиг а, кокани а

Къам-къам хиларан билгало, уггар хьалха, культура ю. ХIокху тIабххьарчу шерашкахь культура гIиллакх-обздангалла ю бахарца, цу кхетаман чулацам гатбина вай. ГIиллакх-обздангалла а ю культура-м, амма ерриг культура яц и, культуран цхьа дакъа ду. Ткъа культура боху кхетам Iаламат шуьйра а, кIорга а бу. Ма-дарра аьлча, къомах къам ден массо хIума чуло-цу цо – материале а, ийман-обздангаллин а (духовни).

Къомах къам дарехь пачхьалкх хиларал а коьрта ду, олуш мел тамашийна хетар делахь а, культура хилар. Шайн башха культура хиларца пачхьалкх йоцчу хенахь а къам дара жуьгтий. Цу культури тIера цабовларца эххар а цара шайн пачхьалкх кхоьллира. И культура Iалашгъан, тIаккха, къам санна, шаьш Iалашбан бен пачхьалкх царна оьшуш а яцара. Цхьайолчу заманашкахь (масала, шолгIа дуьненан тIом болуш) баккхий бохамаш лан дезнехь а, мичча а махкахь бухарчех дIаиэн а, муьлххачу декъехь кхиаме кхача а гуьнахь хилла уьш даим а. Цундела, дуьненан даьхнин я даржийн дуьхьа царна пачхьалкх оьшуш а яц, и царна миччахьа а карадо.

Цигонаша мича лаьтта тIехь, хIун пачхьалкх юьллур ю, ца хаьа, амма шайн культура хиларца, иза ларорца къам ду уьш а. Дуьненан некъийн йистошца таппаш етта уьш буййлабелчахьана, шен мотт, мохк болу хийла къам, маттах, махках доьхна, луларчу къаьмнех дIаийна, дIадаьлла. ДIадаьлла, шен культура орам тIера хадарна.

Эзарнаш шерашкахь лаьтташ ю Чина (Китай). Эзарнаш шерашкахь Iалашийна схьайохьу цо шен культура. Дуьненан Iаламатех цхьаь – Чинийн пен – хIинца а лаьтташ бу. Бакъду, хаамийн гIирсаша дийцарехь, кхетамна кIорге йоцчу цхьаболчу бахархоша цхьацца шайн хьашташна дIасайизо даьхна заманца херца болабеллачу цу пенан чхернаш.

Кхин цхьа хIума а ду, боху, чиноша (китайхоша) дийцаре даккха хьийзош – кхача буу чIешалгаш юкъара дIаяха еза, урс-мIара бегIийла ду бохург.

Къам шен культурах доха Гюртаран сиркхонан симптомах ю уш.

Британин империн Гуллакх галдала цуьнан бахархой шайн къоман кухняна инкарлоян боларна тЕра доладелира бохуш, яздина ингальсхойн воккхачу поэта, Нобелан лауреата Томас Элиота.

Доцца аьлча, шен къоман оила а, гIайгIа а бечу наха уггар хьалха бийриг цуьнан культурин гIайгIа бу.

Советан Iедал дIахIоьттинчу хьалхарчу муьрехь дуьйна большевикаша Iалашоне лаьцначех цхьаь и дара. Социале революцина тIаьххье культурин революци ян езаш хиларх кхийтира уш. Адмийн дуьнене хьежамаш, церан кхетам, синкхетам, ма-дарра аьлча, шайн (керлачу Iедалан дайн) Iалашонашка хьаьжжина, адмийн дин хийца дезара церан. Делера долу дин большевикаша, емалдина, дIадаьккхира. Амма цхьа дин доцуш адмийн юкьаралла латта йиш йоций, хьара царна. Цара шайн керла дин кхоьллира. Эхартан метта исторехь, халкъан изсехь висар, ялсаманин метта – коммунизм – уш яра коммунистийн динан мехаллаш.

Пайхамарийн метта коммунистийн идеологи (динан!) баьччанаш (Маркс, Энгельс, Ленин), асхьабийн метта Политбюрон декьашхой, устазийн метта – парторганизацийн сикиртараш (секретараш) – уш бара церан динан дай. Динан урхаллийн метта – парторганизациеш; маьждигийн, килсийн метта райкомаш, парткомаш, клубаш – иштта бара цу динан структуре дIахIоттам, «Iамал-Iибадатан» хьармаш.

Делера долчу жайнийн метта – Илманан коммунизм (научный коммунизм), соцреализман литература...

Доцца аьлча, иза атеизман динан буха тIехь кхоьллина керла культура яра. Советан импери, цуьнца цхьаьна ерриг дуьненан соцлагерь а (набахти!) гальялар, эххар а йохар уггар хьалха цуьнан культурехь хIоьттина кризис бахьна долуш хилира. Советан культура кхидIа кхиа гIора доцуш йисира, цуьнан бухе ехкина мехаллаш ййяларца. Цуьнца доьзна, Л. Брежневс шен хенахь дIакхайкхийна хилла адмийн керла юкьаралла, ма-дарра аьлча, керла къам – советан халкъ бохург а дисира туйра хилла.

Цу кеппара, пачхьалкх йохар, къам дохар – иза уггар хьалха культура йохар ду.

Iийса-пайхмар (I.c.) вале жехIал дина тIехь кхоллаелла хилла цивилизациеш ерраш а иза бахьна долуш йоьхна. Масех бIешо хьалха, дерриг дуьненна Iаткъамбеш, ма-дарра аьлча, дерриг дуьненна доладеш лаьттина Iаьрбийн халифаташ йохар а дара бусалба нах шайн культурах бохар, бусалба къам (уммат) дохар. Илманехь, литературехь, гIишлошгьарехь, доцца аьлча, массо декъехь таханлерчу дийнахь а шайн мах банза мехаллаш кхуллуш схьабаьхкина бусалба нах дуьненан цивилизацин неIсагIехь бисна. Тахна дукххайолчу бусалба пачхьалкхашкарчу адмийн Iиэр-дахар кьинна воьлхур волуш ду. И тодан гIорта царна карош болу гIирс Iедалан дайшна кхуьссу тIулгашший, лоблхуйту хIумнашший ю.

«Цивилизацин дайша», царний, шайний юккьера къовсам буьзначарний, мецачарний юккьера я шина культурина юккьера дуьхь-дуьхьал латтар ду, олу. Хьалхарниг нийса ду: бусалба нехан Iиэр-дахар баккъал

а да хьобгур воцуш ду цкъачунна, ткъа вуьш дукха буьзна. Амма далош долу шолгIа бахъна нийсса юхаматчахъдаьккхина ду – культурашна юккъера бохучул яйначу, йобъначу культурашна я шина...бескультурина юккъера къовсам аьлча, нийса хир дара. Цу тIе, бусалбанийн культура ян а, йоха а хьалха йолаелла. Цундела бахара бусалба нах биэха дукхах-долу мехкаш Ингалс, Франкистан (Франци), кхечу а нуьцкъалчу пачхьалкхийн куога кIел.

Европан пачхьалкхаша дIадаханчу шина-кхаа бIешарахъ хазнеха санна къахъегна Илманехъ, культурин массо декъехъ (Илма а, культура а, къоман дахарехъ цара лелочу маIне диллича, вовшах баккха йиш йоцуш ши кхетам бу). Цундела шайн Иэр-дахар нисдан а, и лардан герзаца чIагIбала а кхиъна уьш. Европин пачхьалкхаш кхиъна а ца Iа. Шайн синмехаллаш Iалашъян кхетам хилла массо къам а, пачхьалкх а кхиъна. Индойн (индейцаш) тукхамийн даьIахкаш тIехъ кхоьллина Iамаркпачхьалкх цхьа масал ду. Япон-пачхьалкхан масал а ду. Цхьана хенахъ оцу шайн синмехаллех, ма-дарра аьлча, шайн культурах йобъна Европан пачхьалкхаш (Россин а, цуьнан соцлагерехула хилла вежарий а), вукхаьрца юьстича, муьлххачу хьолехъ ю а, гуш ду тахна.

Бакъду, Iамарк шатайпа пачхьалкх ю. Вайн олуш ма-хиллара, ворхIе а дайшкара дуьйна кхуьуш схьайогIу къоман юкъара цхьа культура йолуш пачхьалкх яц иза. Иза, мацахлера вайн соцреализм санна, искусствени кхоьллинчу «Iамаркан Иэр-дахаран васт» бохучу дина тIехъ лаьтташ ю. Цундела, СССР санна, йоха цунна оьшург цхьаь ду: мацах вайн Советан империно санна, шен мехаллаш, шен «Iамаркан Иэр-дахаран васт» массарна а кочатаса хьажар. TIаьххьарчу шерашкахъ оцу новкъа хIоьттина йогIу иза. Ур-аттала, жимчу Нохчийчоьхъ, вешан ДегIастанахъ, вай а ду, «эвлаяша дийцина ду и» бохуш, ваьш ингалсан карагIур ду бохучу ойланах дIадулуйтуш. Цунах Россина хIуьтгаре хир юй хаьа и къамелаш даржочу нахана, амма дукхахболчара цунах вайна хIун пайда бала мега бохучун ойла ца йо. Цу тIе, Iамаркойн а, цуьнан доттагIийн а бусалба нахах хIун дог лозу набкхетта воцчунна тахна гуш а хилча. Изза ОвгIанпачхьалкх ю вайна, изза Ирак а – Iамаркойн демократин, «адмаллин политикин» къеггана масалш.

Советан Iедало, вешан культурин буха тIехъ кхуьуш схьадахка, моттаргIина доцург, хIума ца дитира вайна. Культура бохург а, къам бохург а цхьаь дуй хаарна, вайх къам ма хилахъара аьлла биэн, цхьа хIума дацара цо деш. Вайн культурин кеп хила мегаш яра къоман, ткъа чулацам интернационале хила безара. ХIокху тIаьххьарчу шерашкахъ бусалба динах тера цхьа хIума деара вайна юккъе. Цо ур-атталла къоман культурин кеп а ца юьтура. Вайн мотт а хийца безаш хилира, духарш а, юкъаметтигаш а, гIиллакх-гIуллакх а, гергарлонаш а. СССР-н паспортна муьтIахъ виса шен къомаллах (культурах) вала везаш вара стаг, хIинца вуьззина бусалба хила а изза дан дезаш хилира. «Нохчи ву аьлла, гIур вац ялсмане», – бохуш, кечдора вай нохчаллах доха. Дала Ша, шу Ша тайп-тайпана кхоьллина, аьлла хилар ца хьахадора. Нохчий, бусалбий

бохург Ёостанехъара кхетамаш цахилар тидаме ца оьцура. Доцца аьлча, вай вешан культурах дохорехъ Советан Ёедало данза диснарг чекхдаккха арабаьлла Ёо бара иза. Массо а цъхатерра «бусалба» ван веза, духучуьнца а, ечу ойланца а! Юха а боху вай, Дала (СТ) Ша вай тайп-тайпана кхоьल्लीна бохург цъхана а чобте оьцуш дацара. Цъхатерра хиларца цъхъа хила деза. Цъхатерра нах цъхана дохнан керта лахка а, цигара дла мичча лахка а атта бу.

Вай даккхийчу зиэрех чекхдевлла. Вай гел а делла, хитта а хиттина. Цундела уггаре а кхераме киртиг ю тахна вайна тлехлоьттинарг – вай кхоччуш вешан культурах длахада тарлун киртиг. Оцу культуран тум а, «букьсурт» а мотт бу. Уггар хьалха Делан (СТ) чуханах, цул тлаьхъа вешан меттан чуханах вай члогла ца тасалахъ, цкъа делахъ, «шу тайп-тайпана кхоьल्लीна Ша» бохучу Дала (СТ) вайна къастийначу кхожах духий, къа латадо вай; шозлагла, къам санна, вешан кханенах догдуьллучу хьоле кхочу. Хилларг хлун ду ца хууш, къилба стенга ду ца кхеташ, дуьненна гергахъ дов, эхартах а туьлу.

Нохчийн мотт, хъаьжклан буьртиг, коканийн колл – и дерриг а ю вайн культура. Бусалба дин, нохчийн вад – уьш ю вайн къоман син гортораш. Вайн санна, шен дин а, къомалла а лалашдан бакьо ю кху махкахъ дехачу муьлххачу а адмийн. Бакьо хилла ца лаш, декхар а ду, иза кхочушдаро Дала (СТ) бохучунна муьтлахъ деш, цунна инкарлояро Дала (СТ) бохучунна инкарлойинарш деш. Вайн пачхьалкхан чобъхара политика оцу къилбанна тле, оцу хорша ца ерзаяхъ, СССР-х хилларг хилла кхерам бу Россих шех а. СССР йобхначул тлаьхъа ваьшна хила пайданаш дагабахкийтахъ, вай кхетар ду Росси йохахъ, вайн хила тарлучу «дикчу балхах» а.

Дала лардойла вай кхузахъ а «ламаркан Ёеэр-дахаран васт» бохучу туьйранах лехадаларх.

Вайн длабахначара оцу арахъ гун суьрташ дукха безамехъ дуьйцу. Вай царох Ёеэхадала (Ёеэхадала оьшуш меттиг хиллехъ а (?)) дукха тлаьхъа тохаделла. Цу шишалахъ юьйцучу Малхбузенан (Запад) сахьт хлоьттина хилла заманаш тоххарехъ тлехтилла. Малхбузенан культуран малх длабуза тохабелла дукха хан ю. Цо шен культура кхиорехъ хьоьгучу къин доцург хьалха а дацара вай цуьнгара изца масал. Тахна иза а дац. Цо даржочу шайтланаллах (сатанизмах) лардалар-м ду вайна тлехъ!

Цу Малхбалера (Восток) хьоькхучу мелчу механ юткъачу шакаре вешан кхетамаш набарна тхьовсийтарх а лардойла вай Веза-Лекхаволчу Дала иштта!

Цкъа тезетахъ цъхана воккхачу стага аьлла дешнаш диц ца ло суна. Шерийн маьхъаро даздинчу, халчу боларехъ уьйтла веьна, дола динчул тлаьхъа, тезетахъ лачийн могларе дланислушшехъ, цуьнан багара дуьххъара девлла дешнаш иштта дара: «Дала ларвойла нохчалла дайначу бусалбаллах».

Еххачу хенахъ хлокху вайн махкахъ лаьттинчу суьрто и дешнаш тледуьзира: «И хлунда боху ахъ, хьенех?» – ала, цъханна а дага ца доглуш.

Хийла бусалба ву бохучо бусалбанна герз туйхи хЮкху махкахь, хийла ваша вешех вели, лулахочух лулахочунна мостагI хили.

Цу Малхбалера хьаькхначу хЮоно еьна синойн заьIапаллаш!

Бакь дац и: нохчаллах воьхначу стагах вуьззина бусалба хир вац, ткьа вуьззина бусалба воцург ялсамане а гIур вац, схьагарехь. Цкьа нохчи а хилла, нохчаллах вохар а хила там бу, цкьа динехь а хилла, динах вохар санна, кьа. Кьа мел бохург-м Делан (СТ) Терзанан кира доцуш. Делахь а, дуьненан хьесапе диллича, динах хадар а, шен кьоман культуран орамех хадар а цхьаь ду аьлла, хета, – цхьатерра изшам а, цхьа йозалла йолу кьа а.

Ма атта хийтира бусалбанаш бу бохучарна бусалбанашна тоьпан лаг озо! Амма ма инзаре болх бара мацах, вайн ворхIе дайшкахь, нохчичо нохчичунна герз тоьхна бохург! Ткьа тахна дукха эвхьаздевлла вайн ад-маш цу тIехь.

И ду и – вай, нохчий, вешан нохчийн мотт ца хуучу довлар... хьаьжкIан буьртиган чам вайн бар... Коканийн бос бицбалар... Вай вешан культурах, аьлча а, вайн нохчаллах дохар...

Дала цунна тIе юхадерза пурба лойла вайна!

Юбилей

ШАЙХИЕВ Галвадин - 65 шо

Маълхан лорах новкъя волу

Кху дуьненахь, хьуьхь а воьлла,
Хьаьдда-ведда лела стенна?
ПаргIат бехарш сайл гуш тоьлла,
Царах хьогьгуш, со гIелвелла.

ХIун диэ аса? ХIун диэ тIаккха?
ХIун дан деза ваха Iама?
Хетгарийн юьхь, чаккхе яц-кха,
Доза дац-кха тоьхна цхьа а.

Амма, амма дуьсург цхьаь ду:
Вехар ву со хIуьттаренна.
Сан мискалла кхаь буй царна
Хиьча, бахам лобху стенна?

Цхьа а вац-кха со галваккха.
Боккха хьаам бу и дагна.
Декъалда со вац, ткъа, тIаккха?
Ирсе дуй шу, хIай, со санна?

Сан даг чохь синтеман
цхьа зирх а бац,

Цундела вуьйлу со карзах.
Сайн деган темашна
там бан сахьт дац,
Мел угIарх ишттачохь барзах.

Йо, Дела, ниIмато ларво со Хьан,
Ас Хьуна хастам бо даим.
Ахь цунах ваккхяхь а мацца а цкъа,
ТIаккха а Хьуна бу хастам!

Шо-шаре къаналле леста
Сан шераш – уьш листа
хан карош вац.
Со-м кийча хир вара хьеста,
Уьш хьесттал сан оьмар яц.

Цундела хаьржи цхьа некь ас,
Вуьгуш верг со Далла тIе.
Хир ма вац со тIаккха песакь,
Йоккхур ю хьакь ерриг цIе.

**Лаьмнийн дог дац, аьлча,
тешац**

Лаьмнийн дог дац, аьлча, тешац.
Бакь ду, кьора тоьхча, лаьттан
Пендарш зийзош, Iанаделла,
Цкъа а церан мохь ца баьтIа,
Iаламан ницкъ лан ца белла.
Тийжаш, текьар царна дезац, –
Лаьмнийн дог дац, аьлча, тешац.

Уьш цистина кьизчу дарцо,
Мехаш хьекхна, оруш яххьаш.
Эрна ду уьш гIертар харцо,
Цхьа а ницкъ бац цара яхь луш.

Гуора ыгуш, аьтто лехац, –
Лаьмнийн дог дац, аьлча, тешац.

Бакъду, бала лайна хийла,
Хало лайна, лан ца яллал.
Амма кхехка адмийн кийра,
Еха адмийн экамалла.
Адмийн марахь бен уьш хьекъац, –
Лаьмнийн дог дац, аьлча, тешац.

Шайн ымарехь къиза ницкъаш
Лан дезарна, кхоллам дера,
Цаювшарна ирсан рицкъа,
Дог чIагIделла тIулгах церан.
Лаьмнийн дог дац, аьлча, тешац.
Лаьмнийн дог дац, аьлча, тешац.

Сан коьрте йобссича гIайгIа,
Хьовзийча балано со,
Суо гIийла цхьанна ца гайта,
Ойланаш лаьмнашка хьо.

Со ирсан ойлано хьастахь,
Кхерстичахь сан даг чохь май,
Воккхаве иштгачу сахьтехь,
Ас лоху ненан куьг сайн.

Аьрзуно бен бечу ломо
Яхчийна сан къоналла;
Ткъа ирсан ойланийн ога
Добьтинарг нана ю сан.

Ца дицделла суна хIумма,
Иехавала чот а яц.
Лаахь, лара кхоллам, хьукма, –
ЦIа ца вахча волуш вац.

ПаргIато сайн сина лехац:
Лаьа, достуш Делан Iад,
Стигал къекьо ткьесаш леца,
Ца йохийта беран наб.

Маьлхан лорах новкъа волу,
Илли олу безамах.
Генахь илли хаза олу,
Генахь иллин хаьа мах.

Вицлур ву,
упханан
къоралле вижча,

Адамийн
безаман
цIе хилла
вогур вац со.

Хьоменаш,
цу цIеран
суй хилла висча,

Цул доккха
ирс хетац,
суй хилла

Вахарна со!

– Хьажахь цкъа, – эли ахь соьга, –
Ма сиха чекхьели хан!
– Сахьташа де-буьйса тоьгий
Хаьцара хIиццалца? ХIан?

Жоп дели, сайн дагахь забар.
ЦIеххьана кхоьлира хьо:
– Иштта чекхдер ду-те дахар?
ТIаьхь-тIаьхьа ас оила йо.

ХIинца а деза вайн къаста,
ЛадегIарх, оила ца тоь.
Пюьрти со, хьо тееш, хьаста:
– Къестарша вайн амалш зобь.

Кхетгашехь сайна а атта
Цахилар и къестарш лан.
... Гуош бохуш, хьийзар ду Латта,
Уьдур ю юххешха хан.

ЦIеххьана безаман кетIа
Вуссур ву тем боцу со.
Йоккхаер дицдина, хIетта
Кечлур ю къастарна хьо.

Эр ду ахь:
– Хьажахь цкъа, – соьга: –
Ма сиха чекхьели хан!
– Сахьташа де-буьйса тоьгий
Хаьцара, – эр ду ас: – хIан?

Хъайна а эхъ хеташ,
 Хъан бѡаьргех
 Хин тѡадам буйжи,
 Хъан дашна
 Дош ца луш,
 Цо хадош
 Безаман тай.
 Къинхетам бин хьох цо:
 Шен кхоллам
 Хъайчуьнца буйзи...
 Ирсо стаг –
 Бѡаьрзе во.
 Ткъа хьуна-м
 Ца го цо
 Къайллах
 Легадо
 Шен бѡаьрхиш дайн.

Хиъна Іа,
 Буйса хъуйш
 Ойланийн урчакх тѡе сайн.
 Алсам и мел хъуйь,
 Кхачало
 Сан урчакх тѡера
 Буйсанан тай.

Ирсах стаг ца Іеба, –
 Цундела дай иза-м ирс.
 Безамах стаг Іабац, –
 Цундела бай иза-м безам.
 Стаг ирсах цкъа Іабахъ,
 Цкъа Іабахъ безамах и,
 Цо стенга хъур бу шен
 Кханенга сагуйсу тешам?

Хъайх къинхетам
 Айххъа белахъ,
 Ас къинхетам
 Бийр бац хьох.
 Бѡаьрхиш хъайнна
 Ледаделахъ,
 Сан кѡадлур дац
 Царах дог.

Іаткъор бу ас
 Сайн синІаткъам,
 Морцур ю
 Сайн бѡаьрсица.
 Гечдийр ду ахъ
 Дерриг тѡаккха-м, –
 Хѡуьтгаренна
 Хир ю сан!

Сан байташ ца ешна
 Дас-нанас цкъа а,
 МаъІна деш,
 Мах хадош,
 Хѡра дош
 Нийса туьдуш.
 Амма уьш евзаш ю
 Шаьш ерраш царна:
 Ден-ненан
 Мотт-гѡиллакх,
 Яхъ-бехк ду
 Байташ кхуллурш!

МоГІа а ца язбеш
 Цхъа де чекхдаьлча,
 ГѡайГане вужу со:
 Дай-кха сан де.
 Шовкъ хъаьдда,
 Сайн байташ
 Язийна ваьлча,
 Ойлане вужу со:
 Оьшурий-те?

Дерриге девзина вайна

Дерриге девзина вайна:
 Стиглара седарчийн,
 Зил хьокхуш, эгар,
 Гуьйренан мохо гІаш
 Меллаш дѡахъекхар,
 Іа даккха олхазарш
 Къилбехъа лестар,
 Мерз бегош, чиллалахъ
 Дорцан пха Іеткъар, –
 Дерриге девзина вайна.

Къоналлин шераша
 Безамца Іехор,
 Къаналлин къобжалло
 Букара теІор,
 Оъмаран йисна хан
 Берашца Іехор, –
 Дерриге девзина вайна.

Ткъа хІунда ца доккху
 Іаламан ницкъана кес?

 Мархашла лечкъина
 СекхаІад дулуш ду ткъес...

Чекхдели кхин цъа де.
 БӀаьргаш чохъ – маржа! –

Яьхначу ирхонийн
 КІаделла тача.
 Бен доцуш кхерста мох,
 ХІуп бохуш, къарлац,
 Цинцашлахъ дІаяйа
 ЗІаьнарийн аса.

Некъ сетта, гІайгІане
 Корта оллийна,
 Чхара а, малх марахъ,
 Набарна тевжа.
 Иштгачу суьйренца
 Ойлаеш Іийча,
 Палатийн беа мохъ
 Вайн логах хьерча.

Суьйренаш

(«Бетарсолтас дуьйцу» цикл тІера)

Хьалхара суьйре

ХІей, маржа дуьне! Тахана суна ма чІогІа ца тоьу-кх хьо, Ваши! ХІаь, иштта олура аса сайн ненан дех Бетарсолтех. Хьо бакъ дуьнена дІавахана дуккха хан ю. Ткъа суна-м лаьара, хьалха санна, кест-кеста хьо волчохъ хила, хьох дагавийла, хьан хьехаршка ладегІа.

Кешнашкахъ хьан каш ду массарех къаьсташ. Хьан чурта тІехъ бен говран сурт дац. Ткъа говраш хьуна чІогІа дукхаезара. «Дин къонахчун тІемаш ду!» – олура ахьа. Ткъа хьо, Ваши, вуьззина къонах вара.

Сибрех бахийтина вайнах цІа бирзича, хьуна елла карийра шайн кІотар – Хьажин-ХитІа – ерриге лаппагІанаш лаьтгаца дІашарийна яра. Меттигерачу Іедало бакъо ца лора уьш юха денъян. Амма хьуна, Ваши, ца лиира цунна гена ваьлла ваха. ТІаккха шайн колхозехъ, хехочун балха дІа а тарвелла, ахьа Хьажин-ХитІахъ юха а дуьйгІира хьайна цІа. Ахьа цкъа а ца добхкинера хьайн эхъ-бехк, хьайн Даймохк. ЦІена, хьанал, майрра дІавахара хьо кху къилечу дуьненара.

Аса дагалоьцу дІаихна шераш. Сан изсехъ серлайолу цъа суьйре. Со хьо волчу веанера буьйса а яккха. Дукха хан яра малх чубуьзна, амма аьх-

кенап буйса йола хинца а дикка хан яра. Чохь бурко ю. Цундела вайша уйтпахь гланта тле а хиьна Ia.

– Хьо лерина хьобжуш вара кхузахь сан цхьа-цхьаь йолчу пекьар лаппагане, – боху Вашис. – Лулахой ца безаш кхузахь со суо ваха охьа ца хиьна. «Шен эвлаца цаваьхарг – каш доцуш висина, – иштта олу вайнаха. Дагахь латтаделахь: нагахь санна лулахочун кертахь ловзар къекьахь я белхаран аьзнаш довлахь, хьайн цийнан неларш шуьйрра даеллалахь. Хазахетар а, сингаттам а – ваший, йиший ду. Уьш даим цхьаьна лела. Иза ма дицделахь, – Ваши соцу. Кюргачу ойланашка вахана, лаьттан блябра а вогавелла Ia иза.

– Адаман блябрг лаьтто а, хиэ а бен ца бузабо, – кхидIа а дуйцу цо. – Даима уьш Iалашделахь. Сонтачо ша йиьнарг а, мелларг а юьйцу, хьекьалчо – шена хезнарг а, гинарг а дуйцу. Стеган мостагI – цуьнан сонталла ю. Стеган доттагI – хьекьал ду. Веза-Воккханиг стеган даг чу хьожу, цундела иза цена кхабалахь. Стеган хазалла – цуьнан эхь-бехккий, сий ду. Атта ду уьш дIатаса, амма юха дендан Iаламат хала ду, – Ваши леррина соьга хьожу. ТIаккха, меллаша хьалаайало. Со кхета: тхан къамел таханенна чекхдаьлла.

Шолга суьйре

Со хинца а ву Ваши волчохь. Суьйренан бода бу тетелаш. Вашис боху:

– Со говр ялош вогу, ткьа ахьа дика ойлае вайша дийцинчун.

– Аса схьяялай иза? – меллаша хотту аса, цо иза сайх тешор йоций шалшера хуьшехь.

– Хан-хIа, цо хьо шена юххе а вуьгур вац, баргол тоьхна елахь а. Говрашна ца беа ца бевза нах. Царна геннара хаало шайн дайн болар, ткьа бисинарш шайн мостагий санна телоцу. Аса хьайга боххург деш, хIоккхехь Iиэ.

Башха ойла ян езаш хIума а дацара цо дийцинарг. Аса дукха лерина ладегIнера цуьнан хьехамашка, церан хIор дош кюргге сан даг чу джигинера. Уьш аса хинца а сайн даг чхьохь кхобуш ду. Вуьшта, цхьа дагахьбаллам бисина: уьш аса хIеттахьехь дIа ца яздарна. Амма жимчохьлера эс чIога ду. Делахь...

Хинца аса Iаламат хала меттахиттадо цо дийцинарш.

Вашис дирста а лаьцна схьяялийра шен дика юстийна говр.

– Говр боларца евза, ткьа стаг – цуьнан собарца вевза, – боху цо. – Цкъа а ма хадабелахь сихаллехь хIуманан мах.

Вашина ца оьшу ша бохучун аса хадабо мах. Аса жоп даларе а ца хьобжуш, говр паргIатьяккха воьду. Кестта юха а ца вогу.

– Говр – гелъелча дикахо евза, ткьа стаг – кьийвелча, – боху Вашис. – Говр – шениг еза, ткьа зуда – неханиг. Цундела олуш ма ду: «Нехан говрара хотталахь воьссина». Кхин а: шен дин-бекъе хазахеташ хьежа мега, амма нехан зудчунна тле блябрг кьерзор – доккха къа ду.

Нехан говро дика йоккху ирхе, амма хьайниг хьалха ма леллалахь. Кхин а цхьа хIума даима дагахь латтаделахь: нехан хьаьвди чохь говр ма юстаелахь, бехачу новкъахь кура а ма вийлалахь. Нохчочун ворданна тле хиьча –

нохчийн илли ала, гҮмкичун ворданахь – гҮмкийнига. Нагахь санна бере дика велахь, кхиэл а хьалха ер ю.

Аса лерина ладогҮ цуьнга, амма цунах дика кхета хьекьал ца тоьу. Вашина а хаьа иза, хҮетте шен хьехамаш кхидӀа а бо цо:

– Матто динчу хҮоаша, ахь мел тевна дахкарх, кҮорнеш йохур яц, – боху цо, хьала а гҮоттуш. – Амма буйса гҮеьанчу юьртахь, буйса яккха-м еза. Вало, чу вобду вайша.

ХҮинца-м цунах ца кхобтийла а дацара. СадаӀа ма деза воккхачу стага. Иза-х дийно сарралц кьахьобгуш ву.

Цунна гҮаьххье дӀаволало со а.

КхоалгӀа суьйре

Дийнахь-буса, бӀаьрнегӀар ца тухуш, Вашига ладогӀа кийча ву со. Цуьнан догдикачу хьехамех а хьаьгна, хҮинца а веана со иза волчу.

– Нана муха ю? – хотту цо.

– Дика дӀалелаш ю, – олу аса. – Иза йолчуьра вогҮуш ву со.

– Ненан обгӀазло – лайх тера ю, – боху Вашис. – Ло кҮоргга дуьлла, амма сиха деша. Хьайн нене ладугҮуш хилалахь.

Со дама хилла дас-нанас аьлларг деш, церан дош ца дохош кху дийне а ваьлла. Цундела Вашина жоп дала суо декхар ца лору аса. Иза цунна а вуно дика хаьа. Хетарехь, цундела кхидӀа дуьйцу цо:

– Нанна даима моьтту шен бер жима ду. Цуьнан бӀаьргаш чохь даима жима хилалахь. Иштта виса а виса. Цьха бекхам боцуш дуьсур дац ахьа леладо гӀиллакх.

Со, даима санна, дуьхьала вист ца хуьлуш, корта а теӀош Ӏа, шера хуьу-шехь, цо цунна цьха а хьаам ца бой. Цо ишта шен хьехамаш дӀасовцор ма бац.

– КӀант ца хилча, цӀийнан тхов хир бац, – боху цо. – Кхин а дагахь латта-де: кӀанта зуда ялийча ненан хьаьвзина букь, йоӀ маре яхча нисбелла.

Амма оцу хьехамна корта таӀор а гӀиллакхе ца хета суна. Аса кхин а охьабохуьйту сайн корта. Амма...

– КӀентан са ненан даг чохь ду, – кхидӀа а дуьйцу Вашис. – Даима иза дагахь латтаделахь. Боьршачу стеган ирс – хьуьнаршкахь ду, ненан ирс – доьзалшкахь. Лаьтто адамаш кхобу, ткьа нанас – доьзал. Дикачу кӀантана даима го шен нана гӀенах.

Тхан таханалера суьйре нанна лерина ю. Цунна цьханна. Сан даг чу син-гаттам буссу. ХҮун ду а ца хаьа, суна дагаобху айса нанна бина цатемаш, ткьа диканаш (нагахь санна уьш хиллехь а) иэсера дӀадевлла.

– Божарий кьорам бу бӀаьрхишна, – кхидӀа а дуьйцу цо. – Амма зуда ел-лачу тезетахь бӀаьргех хи даккхар массо а хенахь йоккха стогалла лерина, хҮунда аьлча, хҮор зуда, иза уггар хьалха, НАНА ю, сан кӀант, иза диц ма де. Нана елча, кӀентан даг тӀера зезаг дужу.

Ваши сацало. Бода тоххар кьовлабелла. Амма суна цуьнан бӀаьргаш

тунделла го.

Сингаттаме нисъелира тховсалера суьйре.

Со чувовду. Суна тлаьххье Ваши а вогу.

Йоьалга суьйре

Цийлуш-йогуш ю тхан це. Ваши, корта охьа а бахийтина, ойланашка вахана Iаш ву. Наг-наггахь цо церга кхуссу, цуьнан оьмар яхьеш екьа чешалг я га. ТIаккха цара, беттасин стигла суйнаш кхуйьссу, берриге гуо серлабоккхуш.

– Адам хIокху цIарах тера ду, – боху цо. – Иза вега, шен деган цIарца кхиберш а бохбеш, тIаккха, цхьана муьрехь, ша а дIавов.

Вашин хьаздоблла, кьора аз шалхадуьйлуш декара буйьсанан кIоргехь. Лаьмнаш а дIатийна бIешерийн тийналлехь. Моттало, Ваши а, со а тхаьш-шиь ву кху доккхачу дуьнен тIехь.

Цо цхьажимма кьамел сацорах пайда а оьций, кIелдIашха кьайллаха бIаьрг туху аса цуьнан ойланийн чуйоблладу юьхье. Ларамаза сан даг чу оьккху: «Шен халачу, амма дуккхачу хиламашца хьал долчу дахаран жамI дан-м ца воллу техьа Ваши?» Аса тидам бина: тIаьххьарчу хенахь иза цамгарш лехьо воьлла., цо дуьххьалдIа схьа ца дийцахь а шегара хьал.

Аса и сингаттаме ойла, сайн даг чу эькхаре терра, сихха дIа а эьккхайо. Сан даго герга йитац иза. Сан йиш яц иза воцуш.

Иза дIавахарца, дуьне тезета а, бодане а дужур ду. Сан дахаран хьалхалера маьIна а, Iалашо а хедар ю.

Амма, сан ирсана, цуьнан озана юха а чу са догу.

– Шен заманна дуьхьала ваьлларг, хIаллакьхилла ву, – боху цо. – Даима цуьнца ког боккхуш хьайн некь беллахь. Шен доьзалан да ца хилларг, шен Даймехкан кIант а ца хилла. Диц ма делахь, кIант.

Жимма соцуьнгIа хуьлу иза. Церга чешалг кхуссу цо. ТIаккха юха а кьамел дIадоладо:

– Дахарехь баттара шаьлта яккха еза мурсташ а тIехIуьтту. Амма шаьлта батта чу йилла еза меттигаш а нисло. Ойла ца еш ког баккхарх ларлолахь. Сихвалар – сонталла ю, ткьа собар – хьекьал ду. Кхин а: сонтачо баттара якккхина шаьлта кхераме ю хьуна кьонахчун шаьлтанал. Диц ма делахь, кIант. Багара арадаллалц – дош хьан лай ду, арадаьлча – хьо ву цуьнан лай. Хьалха ца хьожуш ког а ма баккха, тIаьхьа ца хьожуш дош а ма ала. ТIаккха дезар дац хьан юьхьIаьржа хIитта.

Ваши, меллаша корта хьала а ойбий, леррина соьга хьожу. Амма со вист а ца хуьлуш, цIарна тIе а вогавелла Iаш ву. Суна хета, хIуьа а цхьаь аьлла, цуьнан дашна юкьаьккхяхь, тхан кьамел кхечу хорша дер ду. Ткьа иза хилийта суна ца лаьа. Вуьшта, Вашаина а оьшуш ма дац сан юкьалелхарш. Кьамел дIадолийний, делахь-хIета, цунна дика хаьа иза муха дерзо деза а.

Иштта дан а дара иза. Йоццачу ханна кьамел хада а дина, юха а дIаволавелира иза суна шен хьехамаш бан:

– Нагахь санна хъайна тӀе хьошалгӀа сонта стаг воссахь, дика кхабалахь иза, мерза пхьор хьалха а диллий. Ткъа хьекъалечунна ахьа хьалха йилли-нарг мегар ю. Шен таро ерриг хьалха йиллар – комьаршалла ю, буйнна духьал буй балийтар – майралла. Иштта боху халкъан хьекъало. Кхин а ду хьуна. Хьуо миска вуйла а хууш йолу хьан къоблла тоьлур ю хьуна, шеконе бахаме сатуьйсучул. Нагахь санна Губйре малхо серляккхяхь, четар кечделахь, суьйре къагаяхь – юург. Иза а ду хьуна халкъан хьекъал. Цо Гехор вац хьо.

Тхан цӀе яьгна йолуш ю. Деккъа кӀиэгий ду шаш дуйла хоуьйтуш овкъашна юкъара схьакъегаш. Амма Вашин куьйгаш тӀе ца кхевда оха хьалх-хехь дуйна а кечийнчу ягоригна-коьллашна, тхан къамел чекхдаьлла дацахь а.

– Шена тӀаьхьа бӀаьсте йогӀучу Ӏаьнах ма кхера, ткъа тӀаьхьа Ӏа догӀучу гуьйренах кхера, – Вашин дешнаш, мухӀар санна, сан дагах лета.

КӀиэгий самса а даьхна, царна тӀе овкъарш а хьаькхна, меллаша хьалагӀотту Ваши. Цунах масал оьцу аса а: садаӀа чу доьлху хан ю.

...Ткъа цӀен бос беттало тхан цӀеран суйнаш кхин а дехха лаьттар ду дӀайовш йоллучу буйсанан овкъарийн бухара шайн гӀийла серло схьаьт-таш...

Дерзоран метта масех дош

Цул тӀаьхьа цхьа кӀира а далале дӀакхалхар нисделира Вашин. Тхан нана а, цуьнан кӀентий а, гергарнаш а, со а юххера дӀа-м ца довлура цунна, амма тхан карахь хӀумма дацара: Южалла яра тӀехьаьвзинарг. Делан кхиэл яра лелаш ерг. Цунна тӀаьхьара ял карийра Шушийн (ДегӀаста) кешнашкахь. Ткъа кӀенташа тӀехь доккха говран сурт а долуш чурт дуйгӀира.

Веза-Воккха Дела, гечде Ахьа Вашина! Декъалье Ахьа иза вирзина меттиг!

Поэзи ламанан бохь лорург

Шайхиев Іалвади дуьнен чу ваьлла нохчийн халкъ махках даьккхинчу муь-рехь 1947-чу шарахь ГиргІазойн махкахь, Замай-Юьртара Хасмохьмадан доьзалехь. Шен ялх шо кхаьчча вахана иза гиргІазойн маттахь хьохуш йолчу юьхьанцарчу школе. 1957-чу шарахь дайн лаятта, Нажин-Юьртан кюштарчу Замай-Юьрта цабирзина Шайхиевгеран доьзал. Цигахь йоьалгІачу классан дешархо хилира Іалвадих.

«ХІетахь дуьхьара нохчийн маттахь йоза-дешар Іамо долиира ас. Школан куьйгалхо Гойтамиров Висарсолта вара нохчийн мотт хьохуш. Цкъа цо уроке еара 1956-чу шарахь Фрунзе-ГІалахь (хІинца Бишкек) арахецна нохчийн кьоначу поэтийн стихийн жима гулар. Цуьнан цІе «Кьоначийн аьзнаш» яра. Цу тІехь яра Висарсолтас дозаллица тхуна гайтина цуьнан шен стихотворенеш а. Хьанна хаьа, оцу хиламо лаам кхоьллина хир бу-кх сан поэт хила. Амма билгал бакьдерг хІара ду: хІетахь дуьйна нохчийн моттий, литературий Іаморна тІеерзийра ас сайн ерриге дог-ойла. Цул тІаьхьа цхьа шо дІадаьлча, айса сайгара кхоьллина моГІанаш гайтира ас Висарсолтина. Со цец а воккхуш, дика мах хадийра церан сан хьехархочо», – дуьйцу Іалвадис поэзехь шен дуьхьарлерчу гулчех лаьцна.

Замай-Юьртахь юьхьанцара школа, тІаккха луларчу ГІалиГІахь ялх класс чекхьяьккхинчул тІаьхьа, Мескитарчу ворхІшеран школе лела волавелира Іалвади. Кхузахь а боккха аьтто хилира цуьнан: оцу юьртара школан директор вара хІинца ГІараваьлла вевзаш волу нохчийн халкъан яздархо Айдамиров Абузар.

«ХІетахь дуьйна Айдамиров Абузар сан хьехамча хилла висира гуттарена а. Ас цунна тІейохьура сайн стихаш. Леррина уьш йоьшуш, нисьеш, тоян гІодеш, къахьоьгура Абузара. Зорбане валар а хьохура. Эххар а вайн республикин «Ленинан некъ» газетехь «Кьоначу поэтан маІиг» рубрикехь дуьхьара зорбане велира со «Хаалахь, доттаГІ...» стихотворени араяларца, и дара 1961-чу шарахь», – дагалоьцу Шайхиев Іалвадис.

Іалвади Нажин-Юьртара школа-интернатан иссалгІачу классан дешархо волуш Нохч-ГІалгІайн АССР-н яздархойн Союзера кехат кхечира, иза кьоначу яздархойн семинаре (Іамаршка) дІакхойкхуш. «Доза дан а дацара сан воккхаверан. Цу тІехь сан аьтто бинарг Айдамиров Абузар хиларх шек а вара со. И иштта хила а хиллера: яздархойн Союзан председателе Ахматова Раисе сан цІе а, адрес а дІаделла хиллера цо.

– Цхьаьна гІур ву вайша, – элира Абузара, тоха са а ца хилла, хьаьдда шайн юьрта Мескита со дІакхаьчча.

Поэзин секцина куьйгалладеш Ахматова Раисий, Мамакаев Мохьмаддий дара. Кхеташонехь дакъалацархоша роГІаллехь шайн-шайн стихаш йоьшура,

тПаккха массара а уьш йийцаре йора. Ас а йийшира сайн масех стихотворени. Царах лаьцна элира Сулаев Мохьмада, Сулейманов Ахьмада, Эдилов Хасмохь-мада, Сатуев Хьусейна, кхечара а. Сан йозанаш дика хастийра цара. ТПаккха Мамакаев Мохьмада элира:

– ХIара стихаш ас «Орга» альманаха тIехь зорбатухур ю (оцу альманахан редактор вара иза).

«Оргин» шолгIачу номерехь араевлира сан цхьанаметта дуккха а стихаш. «Тхан кьона накьост Iалвади» аьлла цIе а йолуш царах лаьцна довзийтаран дош яздинера Мамакаев Мохьмада.

Цу кеппара нисделлера-кх сан нохчийн литературе вар, тахана а цуьнан хьар-мехь кьахьобгуш а ву, сайн ницкье а, таронашка а хьаьжжина. Собыла-ГIалахь а, Москвахь а поэзин цхьайтта гулар зорбатоьхна сан нохчийн а, оьрсийн а меттанашкахь, иштта «Яьссин кьоналла» аьлла прозехь язйина очеркийн гулар а. Сан стихаш гочийна японхойн, ингалсхойн, французийн, немцойн меттанашка. Ростовра, Москва, Ленинградера берриге махкахь девзаш долчу журналийн агIонаш тIехь а арайийлина сан стихаш», – дуьйцу Шайхиев шен кхоллараллин некьах лаьцна.

1969-чу шарахь араелира Шайхиев Iалвадин хьалхара киншка. Кьоналлин шовкъ, дахарх воккхавер, Даймахке, Iаламе, нене, езачу йоIе, доттагIашка безам – уьш ду оцу жимачу гуларо шена чулоцурш. Ткьа цаьрца цхьаьна, ша хаьржинчу кьилбанна – кхоллараллехь кьахьегарна – тешаме виса лаам а, оцу некьан жопалла шена дика хаар а довзуйту цо шен хьалхара байташ ешархошна:

КIиллошха ца гIерта
Раз муцIар сетто,
Жуккарах идабац
Харц новкьа пал.
Хьацаран дуьралло
Яйн хьожа гIиттош,
Ас лобху хьаналлин
Даьккхина хьал.

Ма ала, поэзин
Болх бу сов атта –
Поэзи лору ас
Ламанан бохь.
КIезиг бу, хевшина
Сийлаллин нуьйра,
Тохна берш халкьашка
Даггара мохь.

Шайхиевн лирикин кьоначу турпалхочун жимчохь йина ойланаш ю адамаш лелачу некьех. Уьш хьийзина я нийса гуш, цу некьийн хьеший муьлш бу-те? Дахаран некьаш доьхначех мила ву-те? – бохучу хаттарша садуу цуьнан.

...Ас нене хоттура тПаккха:

«До некъо кхачаво стенга?
Хъенан ницкъ кхаьчна и баккха,
Цу новкъа боьлху нах хъаьнга?»

Амма нанас делла жоп и кхетош дац, хIунда аьлча, «цу дешнийн маьIна деш, кхета, со хIетахь бер дара доккха», – боху Iалвадис.

Иштгачу хаттаршна жьопаш дахаран некъаша ло, «къоналла хъаьрчина дегIах», пешан кхерчан са ларбеш ца Iавелла, «аьрхалло акха ваьккхинчунна». Цо «идадо дорцан некъаш, Iаламца кыйсаме вуьйлу. Хедайо ламанийн зIенаш, аьрзунах тIам лестош шуьйра». Къоналлин алуно зевне доху цуьнан деган мерзаш, Даймакхак, БIаьстенах, беамакх иллеш дохуьйту. Оцу цIенчу, лаккхарчу синйамаша араваьккхина, дахаран маьIна лахаран «некъаша дIавоьхучунна «кховдадо вертанан тIемаш». Шен мехкан, дайн некъаш гездеш лелачу хенахь хезначо а, гиначо а сацамболлуш ойла а, Iалашо а билгалйоккху цунна:

Соьгахь ю сан халкъан тахне,
Даймехкан кхане а ю.
Цу шимма куьг лаьцна варна,
Билггала со ирсе ву.

Хинволчу поэтан Шайхиев Iалвадин кхоллараллин ницкъех тешош могIанаш кIезиг дац ткъе итт сов стихотворенеш юкъяаханчу цуьнан дуьххьарлерчу гуларехь: «Нана ю хьобжуш», «КIац», «БIаьстенан дийнахь», «Гуьйренан амалш» цIераш ерш лаккхара синхаамаш говзачу нохчийн маттахь схьабеллар ду.

Шайхиев Iалвадин «Синхаам» цIе йолу хьалхара гулар, вай лакхахь мадийцара, къоначу деган синхаамаша дахаран хаттаршна жьопаш лаха новкъаваьккхинчу жимачу стеган дог-ойла ястар ду ала догIу. Цул тIаьхьа кхо шо даьлча (1971-чу шарахь) арайолу «Безаман алу» цIе йолу рогIера гулар.

Хинца вайна гуш волу лирикин турпалхо кхо-диь шо хьалхалера дахаран зеделларг доцу жимха вац. Бакъду, хьалхалеррачу къоналлин ницкъех, шовкъах, лехамех вуьзна-м висина иза, амма хIокху гуларехь ойланийн тIех лакхенашкара мелла а адамийн баккъал долчу дахарна гергавеьна го иза. Хьалхарчу гуларехь цуьнан синхаамаш, берриге бохурш санна, беккъа ша-шех, шена уггаре юххера гергарчех хьерчаш го. Ткъа кхузахь Шайхиевн турпалхо дерриге дуьнене, муьлхха а мехкашкара адамашка болчу лерамах, беамакх, царна диканиг хила лаарх вуьззина ву:

ТIаьххьара баьпкан юьхк
Ас лур ю дIа,
Кхечуьнга бойтур бу
ТIаьххьара къурд.
БIаьсте а, гуьйре а,
Iа делахь – Iа, –
Кхечуьнца доькьур ду
Сайн ирсан урд.

Алийша, ас хIун до
 Даьккхинчу сийх,
 ДIайна дацахь и,
 Шун, адмаш, цIийх?

ТIаьххара хIоттийначу риторически хаттаро тIечIагIдо вай хIинца аь-
 лларг. Адамийн лехамех, сатийсамех, хьежамех, лаамех а шен дог-ойла, дахар,
 дар-лелор а доьзна доцуш, ша-шена цIархазмана даьккхина сий я цIе эрна довш,
 цхьана денна бен ца дехаш хиларх кхетта вайн турпалхо.

«Синхаам» гулар тIера цхьана стихотворенехь автора шена хьалха
 хIоттийначу хIокху хаттарна дуьззина жоп ду и:

...Ванах, хIай, со хIунда кхьору,
 Дахарехь лар йоцуш варна?
 Ас вахар эшаршца доьзна,
 Кхьору сайн аз цахазарна.

ХIокху гуларехь дуьххара билгалволу Шайхиев Iалвади поэзин гIирсашца
 Iаламан исбаьхьа сурт гайтаран говзанча санна. Цул тIаьхьа дуккха а яздийр ду
 цо шен исбаьхьчу Нохчийчоьнан а, дуьненан а Iаламах лаьчна даг чу дуьйшу
 могIанаш. Амма хIорш хьалхарнаш ду:

Суьйре текхна еа, тебаш,
 Лаьмнийн мара Iовдуш вай.
 Мела мархаш лохкуш цIеххьаш,
 Седарчийн а тилли тIай.

Декъа генаш, сетташ ткъаршшехь,
 Догу, ткъесах къагош суй.
 Бутг а бежа стиглан хьармехь,
 Гонах баьхна шена Iуй.

Наггахь, седа кхуссий вайна,
 Деши кана Iанадо.
 ...ЦIаро къайллах, хьобгуш вайха,
 Шен алунаш мотт цIуббо.

ХIокху могIанашкахь дуккха ду керла васташ, керла дустарш: бода боларца
 гергагерташ хетало лаьмнаш, седарчех тиллина тIай, седарчий-Iуй шена гонах
 а баьхна, цхьаллехь бежа бутт, цIаро цIуббо алунаш мотт а.

«Безаман алу» гуларехь кIезиг дац Шайхиев Iалвадис кхоллараллин рогIера
 тIегIа даккхаран тоьшаллаш: «Заманан мохехь», «Къежбелла некъ», «Шира
 чурт», «Ойланаш», иштта кхин а. Ерриге а шовзткъа ца кхоччуш стихотворе-
 неш ю цу тIехь.

«Яьссин къоналла» цIе йолу Шайхиев Iалвадин кхоалгIа киншка I977-
 чу шарахь зорбатуьйхира. Публицистикин жанрехь язъан а похIмалла цуьнан
 хилар гайтира цу юкьяяханчу очеркаша. Боккхачу безамца яздо автора шен за-

манхойх, Бетти-Махкара, Замай-Юьртара, ГпалитIара, СогунтIара, Мескитара бахархойх-кьинхьегамхойх лаьцна. Иштта Нажин-Юьртан кIоштан дахарх а.

«Кхузахь дехаш а, белхаш беш а ду кьинхьегамна хьуьнаре, догцIена, комаьрша адамаш. Сан махкахой», – дIадоладо оцу башхачу ламанхойх лаьцна шен дийцарш Шайхиевс. Ткъа кхузара Iалам цхьа шатайпа туьйра ду, шега ладегIа а, хьежа а кIордор доцуш: «Со кест-кестта хуьлу цигахь. Шеран массо а хенашкахь – Iай, бIаьста, аьхка, гуьйранна – хаза ю и меттигаш. Шеран массо а хено шен-шен басаршца кхолу уьш.

Iаламо комаьрша исбаьхьалла елла царна. Iаламо комаьрша дегнаш делла кхузарчу адаманна.

Xинца со кхуза веана бIаьстенан юккьерчу деношкахь. Iаьнан набарх евлла аренаш соьналлах юьзна ю; дукха хан йоццуш чIана лаьттинчу диттийн генаш тIехь мохо ловзадо баьццара гIаш; кIайн верта дIа а тесна, сийна хутт дуьйхина, кечделла лаьмнаш. Шурин бацах дуьзна хIаваь дегIе цхьа шатайпа аьхналла кхийдош ду. Гобаьккхина ю тапъаьлла тийналла. Наггахь и тийналла йохайо хIинц-хIинца патарш хьоцуш долчу зезагех мутт эца зевнаца беанчу накхармозано, каг а делла охьадоьжначу декъачу гено, шур-шур деш, цхьана кулла бухара вукхунна юкьаиккхинчу моьлкьано, олхазарша уьйучу озо. ДIогарчу ламанан дукъа тIехула шершина яьхкина маьлхан зIаьнарш лубйчуш ю Iуьйренан тхилахь. Цкъацкъа тогIи чуьра хьоькхучу мелачу мохо лере схьакхьоьхьу Яьсси-хин тулгIенийн эшаран мукьамаш.

Цеххьана, нанас хьаьстинчу жимачу беран делаькажарх тарлуш, малхехь эзар бос хуьйчуш, мохехь тулгIюьйллуш техка йолало кIен-арин хьаьтта. Адаман кьинхьегаман куьйгаша кхьоллина беркат ду иза».

Хууш ма-хиллара, публицистика исбаьхьаллин литературин шатайпа жанр ю, кхузахь кIезиг пайдаоьцу исбаьхьаллин меттан гIирсех (эпитетех, гиперболах, дустарх кхидолчех а). Амма Шайхиев Iалвади оцу жанрехь а тешаме вуьсу поэзин лехамашна, цуьнан проза а ю лаккхара синхаамашца язйина лирика.

«Яьссин кьоналла» Шайхиев Iалвадис кьинхьегаман адаманна даьккхина хастаман илли ду алар башха дестийна, тIехдаьккхина ду аьлла а хетар дац и гулар ешначунна. Лаьгта тIехь хьаналчу кьинхьегамца даьккхинчу рицкъанах хене бовлуш, вовшийн дика-вон юкьахь дIадерзош, цIеначу, сирлачу ойланца бехаш болчу ламанхойн дахар ма-дарра гайтина автора:

«...Уьш, малхо кхерзина яххьаш а, балхо берчаш яхна куьйгаш а долу адаманаш, суна гергара а, хьоме а хилла дIахIиттина. Цаьрца долу хIора цхьаьнакхетар – дагна боккха там беш, сан дахарехь шатайпанчу маьIне хуьлий дIахIутту.

Сан самукьадолу цара лаьттан хьокьехь кьамелаш деш. Сан самукьадолу цаьрца ламанан юьртахь Iуьйренаш а, суьйренаш а тергалъеш. Сан самукьадолу цаьрца, царна юкьахь. Суна ларамаза дагадогIу поэтически могIанаш».

ТIаккха ялайо хIара стихотворени:

Лун берд. Яьссин тогIи.
Кхиьна, ваьхна эвла.
Сайн бералле вогIу,
КогашIуьйра лелла.

Кхузара дIа Даймохк

Суна болабелла.
Дуьххарлера байташ
Даг чохь кхоллаелла.

Дуьххъара со безам
Бовза Јеми кхуззахь –
ДоттаГалла, тешам
Дехаш долчохь лулахь...

Иштта шен махке, юьрте, адамашка болчу бовхачу, даггарчу безаман деш-нашца ерзайо автора и киншка.

Цул тІаьхъа цхъа шо даьлча Шайхиев Іалвадис роГера «Га-буц» гулар ара-хоьцу. Цу юкъяыхана изза цІе йолуш, автора «Вайнехан дийцар» аьлла билгалъ-яьккхина поэма а, шовзткъе кхоь керла стихотворенеш а. Нохчийн поэта Осма-ев Асланбека дешхьалхе язйна цу киншкина. Иза дІайолош цо яздо: «Сирлачу шовдане ГІан тешош хилла цхъана хенахь, и тешорца цхъаьна цу шовдане шен къа-бала балхош хилла. Амма, къамел шовдане деш хиллехь а, и дийцар уг-гаре хьалха шен даге, шен синкхетаме, шен дог-ойлане дерзош хилла адамо, цу цІенчу шовданах шен деган куьзга дой, шена баккъала а хеташ доцург шех дІадоккхий, юххешха дІацостий... Іалвадис дуьйцург, тешориг, кхайкхориг – шена даггара везачу, ша даггара лоручу таханлерчу ешархочун синхаамечу ойланашкахъа дерзийна ду. «Хьобца хьайцца» (иштта цІе елла цу гуларна юкь-аяханчу шен стихийн гуламна автора – Б. Хь.) къамел деш, хьох дагаволуш ву и догцІена ламанхо. Хьо шен философин ойланех, чолхечу дахарехь ша бечу тидамех кхета, шен ирс хьобца декъа ЧІоГІа лаъа цунна. Цундела, дуьйцучун бухе хьаьжжина, тайп-тайпана бу стихийн мукъамаш».

Иштта говза а, нийса а аьлла Осмаев Асламбека хІокху гуларх лаьцна.

Сайн мехкан сийлахъа илланча
Хир воций хиъча,
Ас хІунда яздо диллина

ХІора дош цІийца? – иштта хаттар шена тІедерзош, дІайолайо Шайхиевс шен керла гулар. Ткъа цунна тІаьххье йогІучу «Жоп» стихотворенехь шех ил-ланча муха хилира а кхетадо вай:

Дас соьгахь яхчийна къонахчун амалш –
Шаьлтанца сайн иллеш яздо ас цкъацкъа.
Аьхналла сан даг чу йижийна нанас –
Сайн ненан даггара яздо ас цкъацкъа.

ХІара гулар а шен кхолларалла кхиаран роГера кхин а цхъа гІулч ю поэтан. Кху тІехь шерра гуш ду хІара моГІанаш яздинарг дахаран коьртачу ГІиллакхех дика кхетта, дуьнен тІера дерриге адамийн дог-ойла евзина, церан сатийсамаш бевзаш, шен исбаьхьаллин дашца дуьненаюкъяра мехаллаш къобалъеш, уьш дІакхайкхош хилар. Ма-дарра аьлча, хІинца Шайхиев Іадвадис ешархошна йов-зуьйтург хилла яьлла, бакъйолу поэзи ю. Масала: «Лаьмнашна ца веза дозалла дийриг, кІиллой бу лаьмнашна, хІуй кхайккхол, хийра» аларехь лаьмнаш – и

дахаран некъ бу, ткъа дахарехъ ша-шен ницкъах тешнарг, ша санначу адамашна дозаллица, кураллица лакхара охъахъобъжург-м:

«Со – къонах!» –
 Шед тоьхна, дин човхош,
 Кхоьссира цхъамма.
 Лаьмнаша-м жоп даланц –
 Маржа!
 «Гюдейша!» –
 Латкъаме аз дели,
 Дакхеташ цхъаннан.
 Лаьмнаша-м вити и варжа

Шен дѳадахна дахар юьхькъаме дерг эвххъаза юахъаьбжу селхене, хГунда аьлча, и дѳадахнарг таханенан куьзга ма ду. Нагахъ хъан ямарт, къиза дог хил-лехъ, хьобга бехк боккхуш, хьобгара мел дийлина вуонаш хьуна юьхьдуйхьал оьхьу куьзга хилла дуьсу и хьуна хъан ерриге оьмарехъ.

Селхане-м – адаман юьхъ яй,
 Тахненан куьзган чохъ къиьжа.
 ...Дѳадахнарг делахъ сан юьхькъайн.
 Геллур вац со вуахъежа.

Цундела, Шайхиевн лирикин турпалхочо кху дуьненахъ лобхуш дерг, тѳекхача Галашонна лаьцнарг ду: вуьжуш – маьлхан Гуйре, Готтуш – ирсе де хилар дехар, цуьнца цхъаьна, делакъежна, кога ирахГуттуш бер гар, дахар кхаллош бай тѳехъ зезаг а, ирсечу дахарх тѳома илли а.

Шатайпа меттиг дѳалоцу Шайхиев Галвадин кхоллараллехъ ненах болчу мукъамаша: «Алахъа, нана, сан аганан илли...», «Хьалхара Гѳулчаш», «Нана ю хьобжуш», «Ахъ гечде суна, нана», кхин а ю уьш. Царлахъ поэта юх-юа а тѳечГГдо нана бохург лаккхара дарж хилар. Дуьнен тѳе а даьккхина, тѳаккха цу берана (хуьлда и цхъаь я цул сов) йиллина сагатдеш, ша цуьнан дуьхъа мел динарг кхачаме ца хеташ, ерриге шен оьмар дѳахьо нанас. Гѳиллакхийн, меттан, дегайовхонан, тешаман хьоста ду нана. Нохчийн иллийн хазна тѳеюьзна Шайхиевн дешнаш тѳехъ даьккхинчу «Нана ю кховдош ерг лаьтте» цѳе йолчу иллино. И илли хГинца а, хГокхул хьалха а, тѳаьхъа а баьхначу, бехачу, бехар болчу наношна-зударшна яздина хастаман илли ду:

Стаг велча – юьртахъ зударий боьлху.
 Зуда лахъ – юьртахъ зударий боьлху.

Тезетахъ божарий ГѳайГане лаьтта,
 Баьргех хи ца гойтуш, ойлане лаьтта.

Гѳиллакх ду иштта и схъадеьна ломахъ,
 Амма кхин цхъа Гѳиллакх схъадеьна ломахъ:

Ций Ианон дов гIаттахь, дош даше даьлча,
Дов духу, зударийн мохь-цIогIа даьлча.

Вайх хIора ларван уьш ницкъ болуш хилла,
ХIоранна тамбан уьш комаьрша хилла.

Ткъа тахна тезет ду. Зуда дIаяьлла,
Дахаран хIу тесна, иза дIаяьлла.

Хьаста вай и цкъа а кара ца эцна,
Ткъа тахна хьош ю и белшаш тIе эцна.

Делхийша адамаш! Тийна ма лаьтта?
Зуда яц – нана ю кховдош ерг лаьтте!

ХIокху а, дIадаханчу а бIешерийн заманан тIеман зулабийн карзахаллина дуьхьал а шен аз ойбу Шайхивн лирикин турпалхочо. Лаьтта тIехь дийна мел долчунна хаддаза Iожаллин кхерамаш бу туьйсун, цхьа сахьт я де дац миччан-хьа а цханхьа цIий Iенаш доцуш. Цунах ю «Трептов-паркехь» цIе йолу стих.

КIадвелла хир ву и Салти.
Схьаэца цуьнгара йоI.
Шайн, нанойн, безамца хьастий,
Кховдаде цунна шайн дог.

Мас бIаьсте гуьйрено зарзьи!
Де макхдеш, листина дохк!
КIадвелла хир ву и Салти,
Схьаэца цуьнгара йоI!

«Га-буц» цIе йолу вайнехан шира дийцар – поэма гуттар а вовшашца кьийсалун схьадогIучу тешамах – ямартлонах, беамах – цабеамах, зуламах – бекхамах лаьцна ду. Нохчийн юкьаралло, дозанаш тоьхна, чIогIа лерринчу тидамехь лагтош хилла и кхетамаш. Вайн дайша сийдина тешамечу доттагIаллин, даггарчу безаман, ткъа церан тIегIанел тIехваьлларг таIзарх кIелхьара волуьй-туш а ца хилла. Цунах ю хIора поэма а:

Ламанхой – ламанхойн дахарца беа,
Лар а деш вайнехан гIиллакхаш, лерам:
Хьаша-да тIеэцар – сийлалла еца,
НеIалт а хьаьрча-кха байначух тешам.

Шайхив Iалвадин кхолларалла айса толлуш, сан тидам хилира цуьнан хьалхара кхоь гулар хIетахьлера (СССР-н) идеологин тIеIаткъам я, нийсса аьлча, тIедахкараш кхочушдар хаа ца луш я банне а боцуш хиларан. Советийн заманехь литература бIаьрг сирлачу цензурин тергонехь яра. Зорбанехь цхьа а хIума чехк ца йолура цкъа дуьхьхьара цензура хьажаз. Ткъа Шайхивн дуьхьхьарлерчу

гуларшкахь данне а дац хьекъалча – Ленин, сийлахь Октябрь, интернационализм, социализм я капитализм а боху дешнаш-кхетамаш. Цунах дерг ас шега хаьттича, Iалвади велавелира: «– Хьуна санна, вайн меттигера Iедална а гира и ахь бохург. Бакъал а, цхьа ларамазанисделлера и соьца. Ас цуьнан ойла а ма йира, сайн дуьххьарлера киншка кечъеш. Со резаволуш, сан дог тешош оцу теманашна язйина хIума сан ян а яцара я хилла а яц. Бакъду, цензурин уьш яцаран тидам хилахь, сихха охьа а хиьна, кхо-йиь, уьш кIезиг ю алахь, ворхI-бархI а язйина, дIалур ю-кх бохург дара сан дагахь. ХIетахь со кьона а, тIейогIучу заманахь а шен кхоллараллин ницкъех тешош а поэт ву бохуш, айвина а ма вара вайн яздархойн Союзехь. Мухха делахь а, оцу цIаро само малйина хилла хир ю-кх цензурин. 1980-чу шарахь сан рогIера киншка зорботоха кечъечу хенахь цуьнга хьаьжначо Нохч-ГIалгIайн яздархойн Союзан председателъна Ахматова Раисина гайтина хиллера сан а и, ерриге Союзан а, «ГIалат». Со чукхайкхира.

– Iалвади, – цхьа цецъаьлла, суна тIейогIаелира Союзан куьйгалхо, – хIара хIун ду? Вайн партин лехамашца, Iалашонашца, кхайкхамашца йогIуш цхьаь мукъана а стих ма яц хьан хIора а гуларехь? ХIан-хIа, и иштта мегар дац! Цу тIехула тIе а, партин могIаршкахь а ма ву хьо. Бакъду, и хьан ледарло хилла ца Iа, тхан ледарло а ю иза, – дегабаам бинчу берах санна, бехк боккхуш хьожура Раиса. – Бакъдерг алал соьга: иштта стихаш ян а юй хьан? – хаьттира, жимма соцангIа а йина.

– Ой, ю дера-кх... Шортта-м ю... – суо воьхна сурт хIоттийра ас.

– Хилча, ахь динарг хIун ду, ткъа? – барт хоьттура Раисас.

– Со-м, уьш ерриш цхьаьна а тоьхна, шакъаьстинчу гуларехь арахеца дагахь ма Iийнера... Бехк ма биллалахь... Сан хьекъал цаьхачарна нисдели-кх хIара иштта, – дагахь а йоцу бехказло еара сан коьрте.

Леррина соьга хьожуш а Iийна, корта а ластийна, шен стоьла чуьра цхьаь схьаэца охьатаьIира Раиса. ЦIеххьана сан тидам хилира цуьнан бIаьргаш а, балдаш а жимма хаалуш дуьйлуш хилар. ГIутакх чуьра цхьа хIуманаш дIаса а кегийна, цIеххьана сихха хьалагIеттира Раиса.

– Ахь хIун дей: кханнехь и недостаток устранишь йийр ю ахь! Кханнехь! Киншка ма ю издательстве сдать ян езаш, – и тIаьххьарлера дешнаш суна бехказьюьйлучу озехь декча санна хийтира суна.

«Иштта хилир-кха сох а Октябран а, Ленинан а илланча», – велакъежира Iалвади.

1980-чу шарахь араелира и киншка, «Синпха цIе а йолуш. Вай лакхахь йийцинчу темина язйина ши стихотворени ю цу тIехь. Цхьаь – «Вай доьлуш дуьнен тIе девлла», шолгIаниг юьззина ялор нийса хир ду:

Ахь дуьйцу Октябран хьалхара денош?
Ахь боху, ца кхиьна со довза уьш?
Кхачае ду суна: вевзаш ву Ленин.
Ас цуьнца гIулч йоху, сайн болар зуьйш.

Юьхь цоьстуш дорцаца, Iеткъаш ю чилла,
Адамийн хIорд лаьтга историн хехь.
Сан дайша шайн цIийца яьккхина Зимний,
Мас Зимний яккхар ду ткъа суна тIехь?

Ахь дуьйцу Октябран хьалхара денош?

Сан зама – Октябрь.

Сан вахар – Ленин.

ХЮкху моґанашка бӀаьрг ма-тоьххи, гуш ду, цхьана бехказлонна во-
вшактесна дешнаш уьш хилар. Шайхиве Ӏалвадин меттан башхаллица, яздаран
хотӀаца цхьа цуьрриг а цхьаьнадагӀац уьш. Цуьнан кхоллараллехь цхьана а сти-
хотворенехь бац кхайкхамаш, лозунгаш кхийсар а дац, ткьа кхузахь хӀиттош
долу хаттарш а, царна делла жоп-м муххале а, беламе хетало: Октябран хьал-
хара денош-м хӀун яра, уьш Ленинан генийца дусттал бохуш долу. Цу тӀе а,
«Ас цуьнца гӀулч йоху, сайн болар зуьйш» бохург Октябран революцин хьал-
харчу деношкахь дуьйна хӀинццалц схьаеьна, хьекхийна, писйойлла риторика
ю. Революцин дорцо юьхь цестар – иза а ду царах. Ткьа «адамийн хӀорд лавтта
историн хехь» бохург-м мел воккхачу ойланчо шен корта кегбарх, цо юьйцург
хӀун истори я халкъ ду бохучунна тӀаьхьакхиалур волуш хӀума дац. «Сан зама
– Октябрь. Сан вахар – Ленин» алар-м хӀетте а.

«Дайн некъаш» стихотворени юьзна ю автора шен халкъан халачу, амма
добналлица цо дӀадаьхьначу дахарх дозалла дарх, ткьа цу юкьяӀоьттина «Олал-
лин хьу, морцуш, яго, Октябран сирла малх къаго» боху ши моґа оцу стихот-
воренин исбаьхьалла тӀеюзуш-м муххале а бацара, мелхо цуьнан мукьамалла
йохуш бу.

Ӏалвади нисвеллачу хьелашкахь хилла вайн кхиболу яздархой а, поэташ а.
ХӀун дийр дара цара? Дан хӀума-м дацара, пундела вай цхьа цуьрг а бехк бил-
лац и бахьанехь царна.

«Синпха» гулар йоьшуш вайн тидам хуьлу керлачу киншкица шен ешар-
хошна дуьхьалвеанчу цуьнан авторан дуьнене хьежар, дуьне довзар дуккха а
шорделла хиларан. «Нэстинарки», «Са ма гатде», «Кхолламца къамел», «Мцхе-
тера шахьар», «Аве-Мария», «Вольский Сергейна», кхечу а стихашкахь го це-
ран турпалхо, шен мехкан хилла ца Ӏаш, дерриге а дуьненан кӀант хилар шен
ойланашца а, хьежамашца а.

Дагахь а доцуш, цӀеххьана дешан маршо еллачу, шех «перестройкин ше-
раш» аьлла цӀе йитинчу заманан юьххьехь арахийцира Шайхиве Ӏалвадис «Сто-
галлин бӀаьвнаш» боху гулар. «Седарчий ловзучу буйьсана» поэмица схьайой-
ллу и. Ядерни тӀеман герзаша дерриге дуьне дохоран кхерамна дуьхьал языйна
йолчу цу тӀехь хеза поэтан орцане аз:

Жоьпалле ма ву со дерриг дуьненах –

Цхьа жима тӀеда бен бацарх и

Есаллин кераюккъехь.

Сан-м цунах доглозу. Цунах къахета.

ХӀетте, и хилла ма ца Ӏа

Яхь-бехкан декхар тӀехь дерг!

ХЮкху гуларехь йолчу стихийн йоккхачу циклана юкьара цӀе а елла ав-
тора: «ДӀалакха кховдийра пондар. Урд аха кховдийра нох». Оцу стихотворе-

нашкахь автора юх-юха а ешархойн ойла тӀеерзайо хӀара дуьне, латта адамна шех дезар эца делла хиларца цхьаьна, цунна и дохарх Иалашдаран декхар а тӀедиллина хилар. Цуьнца цхьаьна адамаллин гӀиллакхаш лардар а ду. Царах херделча, хуьлуш ду-кх къаьмнийн, халкъийн, пачхьалкхийн вовшашца изгӀар, эвхьазбийлар, тӀаккха царна тӀаьххье – тӀемаш а. Стенна делахь а, оцу муьрехь Шайхиев Иалвадис язйинчу стихашкахь дукхяхьерш цунна лерина ю. Даго цхьа вуон болх хьобхуш санна, юх-юха а карладоху поэта адабийн декхарш:

Адам хьакь ду
 Адам хилла даха,
 Адам хилла деьнехь,
 И цӀе бакъйеш...

Дерзина бер Гуьллу аркъала,
 Ши биши стиглах гӀюртийна.
 Латтийта дуьненна, халкъана
 И стигла даима сийна.

Адамаш, вайн дуьне –
 Бер ма ду экам!
 Бералле цкъа мукъа хьовда.
 Берашха бе цуьнан тергам!

Цундела боху Шайхиевн лирикин турпалхочо, ша лаьтте илли алийта волу: «ден лорах со латта аха гӀур ву», тӀеман герзаш дӀа а теттина, ялтийн аренаш, кхаш кхио. Нахаран тӀемаш а лаьтна, миска урд охуш, стиглане хьежнарт сийн локхаллехь хилар тӀечӀагӀдо цо.

«Стогаллин бӀаьвнаш» вайнехан дийцар – поэма нохчийн оьздачу мехкарийн хазаллах, тешамечу доттагӀийн хазачу гӀиллакхех лаьтна ю. Кьонахий дуьненан дай хилар, ткъа стешха питанчаш шайн тешнабежкхех, ямартлонех эхар жоп дала дезаш хилар дуьйцу цу тӀехь.

«Дорцан буса», «Лазаман лорах», «Жоьпалла» поэмаш а, «Дерачу кхолламан кхиэл» стихашкахь повесть а, цхьа бӀе ткъе итт сов керла стихаш а язйира Шайхиев Иалвадис 1986-1988-чу шерашкахь. И мур Иаламат чӀога эвсара хилира цунна. Нохчийн халкъан масех бӀешераш хьалха дуьйна вайзамане кхаччалц мур бу оцу говзаршкахь буьйцург. Цо и ша тӀечӀагӀдо хӀокху могаьнашкахь:

Со вац сайн заманан илланча –
 БӀешерийн илланча ву.
 Цундела бӀешерех,
 Тахненах санна,
 Жоьпалла суна тӀехь ду!

Бакъволчу поэтан декхар дан а ду заманийн йохалле вухахьежар, шен зама цуьнца юстар, хиндолче бӀаьрг кхерстор. Шайхиев Иалвадис шен тӀаьххьарчу

«Эхь-бехк» гуларна юкъяахийтинчу стихотворенеший, поэмаший тоьшалла до бакъволчу поэтан дарже иза кхаьчна хиларна.

Цул тIаьхьа, 90-чу шерашкахь, Нохчийчохь хЮьттинчу хьолехь шен киншка арахеца аьтто ца болуш, таханалерчу дийне схъавеана Шайхиев Iалвади. «Эхь-бехк» зорбатуьйхира 1998-чу шарахь. Хетте а ца язъеш ца Гийра. Бакъду, 1997-чу шарахь хЮттийначу «Нана-Нохчийчохь» цIе йолчу нохчийн поэтийн байтийн гуларна юкъяяхара цуьнан йиъ стихотворени: «Нохчийчохь – 1995», «Ас муха тоьгур дац вайнехан илли», «Нохчо», «Бомбанаш-м лелхаш ю...» Вайн махкахь хиллачу кьизачу тIеман эрчаллех, нохчийн халкъан доьнналах лаьцна ю уьш.

Оццу шарахь Шайхиев Iалвадис вовшахтоьхна арахийцира «Лаяттан аз» цIе йолу нохчийн яздархойн дийцарийн гулар. Иштта цул хьалха, 1991-чу шарахь, ДегIастанехь бехаш болчу нохчийн дешархошна лерина Ю-П-чуй клас-сашна «ДегIастанан литература» хрестомати а кечйира цо.

Нохчийн Республикин дешаран а, Илманан а Министерствос тIедилларца Ю-чу классана нохчийн литературин Iамат а хЮттийра Шайхиевс.

Шайхиев Iалвадин кьинхьегаман некъах аьлча, цо чекхъяхьна Москвара М. Горькийн цIарахчу Литературан институтехь литературин Лаккхара кур-саш. Нохч-ПалгIайн пачхьалкхан университетехь нохчийн литература а хьех-на. Иштта белхаш бина Нохч-ПалгIайн яздархойн Союзехь литконсультант во-луш а, тайп-тайпанчу газеташкахь а, журналашкахь а. ГIараваьлла вевзашвол-чу нохчийн поэтан Гадаев Мохьмад-Салахьан цIе зорбанехь йихкина йолчу за-манахь дуйххьара цуьнан стихаш нохчийн ешархошна йовзийтарг а ву Iалвади. Магомедов Салахь олий цIе а язъеш, арахоьцура цо уьш. 90-чу шерашкахь цо кечийна арахийцира «Буьйсанан бере» цIе йолуш Гадаев Мохьмад-Салахьан стихийн гулар а.

Шайхиев Iалвадин поэзехь кьеггина гуш ду иза ваьхначу а, вехачу а за-манийн суьрташ. Цара шайна чу дерриге а лоцу – гIайгIа, бала, хазахетарш, ха-лонаш, дахаран халачу новкъахула, шайн яхьах, доьнналлах ца духуш схьадогIу адамаш. Ткъа Шайхиевн – поэтан кьонахалла ю цуьнан дог даимна диканна, кьинхьегамна хилар, бераллехь дуййна лайначу халонашкахь а, иэшамашкахь а. Баьхначу толамашкахь а иза догцIена, комаьрша, тешаме адам хилла даимна а висар. И шера гуш ду цуьнан кхоллараллехь. Шен поэзи ешархошна хьеха-машка ца вуьйлуш, цаьрга кхайкхамаш ца беш, шен гуттар а цIена, сирла йи-сина ойланаш ю цо царна йостурш, довзуйту дахарехь шена зеделларг а, ша бина тидамаш а.

Шайхиев Iалвадин 65-шо кхочу кху шарахь. Дала могошалла а, ницкъ а лойла цунна шовзткъе итт шо хьалха ша юьхьярлаьцначу кхоллараллин нов-къахь кхин а дуккха шерашкахь керла, бIаьрла кхиамаш баха!

Туышан таж – пхегЮйх ву,
Ткъа лазам – туышна берг.

Даарийн чам къеста,
Варкъ лепа барзакыйн,
Ткъа некъан ченалахь
ГПар ека даЪахкийн...

Кхайкхамаш – кАйдаргаш,
ДоАнаш – сардамаш;
– Йо Дела, ма лолахь
Хьюо вицвен бахамаш,

Зуда а ма лолахь
Къежвен верг хеназа,
Довзалхо ма лолахь
Бан венверг хъехамаш...

Жьопашкахь – доАнаш,
Некъашца – сардамаш...
Борзаца, баързнашца,
ХЮолламца, кАрлагАца.

1999 шо

Ца кхеташ, ца кхеташ я кхеташ,
Гир гПергАш, аз даъхъна,
Настарна вазвелла,
ДЮо вели ма волу
Айвелла,
Асанах йоккха топ тарйина,
Шун диэкъа, дарж диэкъа, дин диэкъа,
Шен кхайкхарх ца кхеташ я кхеташ.

Ца кхеташ, ца кхеташ я кхеташ,
ИндагЮо Гехийна,
Набаро тилийна
Паччахь а
Тентагах пел сетта,
Дукъ яЪнехъ гИргАн кеп ялийна,
Яхъян и тАанчакх, берзан ког цеста
Ша гАаттарх ца кхеташ я кхиъна...

МоттаргАа кхуьуш ю
Адамца,
МоттаргАа южуш гур

Адамна,
Сатийсар диллинчу дуьнен чохь
Байбина эхартан йолан мохь,
Ял эцар диллинчу эхартахь
Даздина дуьненан къинойн сахь.

1998 шо

Хьожуш алалахь, къонах, ахь дош,
Хьуна мьбттинарг ца хилла го...
Кху зил гГехь, изс дайна, хыйза мох,
ЯЪница базбина йилбазмохь...

Де дарарх, де даарх, дарах де
Хьегаман, хьогаман
лазам бен карош бац,
Карош вац эшнаверг, тоьллаверг, –
Хьегаман, хьогаман
лазам бен бисна бац.

Некъ – некъ бу, лела и де тарах,
Де тарах, хьо хервеш,
хьо къестош, хьо хьегош,
Некъ – некъ бу, кхерста и, дешарх,
Дешарх, хьо хервеш,
хьо къестош, хьо хьегош.

Хьох херъеш, хьох къестош,
хьох хьегош
Хьегаман, хьогаман и марзо
Де даарх, деъшна, де тайна,
Валар дац, вахар ду маЪна дан...

ЯЪница базбина йилбазмохь,
Хьаьрдашца, изс дайна, хыйза мох;
Эшнаверг, тоьллаверг карош вац,
Хьегаман, хьогаман
лазам бен бисна бац.

2003 шо

Синош Га цу Гаьрша диссина –
ДЮо лорах лар хьобьшу син синош, –
Шашь кегдан сеттийча, гЕвттина,
Син гАаттар тардан шайх хЮнс йина,

Це огуш,цу цѣргахъ кхирстина.
 Бакъ хъаьшна,коьртехъа кхевдина,
 Саьрмикан кхес уьйу эвхъалла
 Шен китахъ дѣавъшаха егаеш,
 Цу махца, це санна, хьийзина,
 Кохъаран и къамкъарг,чарх аьхъна,
 Юкьйелча, юьстах тийсина,
 Чарх ахъарх,ца кхалха шавш хъаьхна,
 Синош Ia цу Iaьрша диссина.
 Писалгех лелла некъ ца белхош,
 Барч бехна баьрчехъа ца теѣаш,
 Це лехна, цу цѣрга ца гѣргаш,

Тийна бѣаьрг текхаца ца кхерстош,
 Шех дагар дуьненах ца окхуш,
 И толам изшамца боьдда дѣа,
 Иэшам а толамца боьдда дѣа,
 Синош Ia цу Iaьрша диссина.
 Тѣетовжа попан гѣад гатдича,
 Сов шийла куьг оьшу кхерч битна,
 И безам, дѣо бер а цхъа дитарх,
 Хин, бецан, ахъар чам бицбанза;
 Барг эгѣо бартбацар далочу,
 Лайн Iамал маршонах кхайкхочу
 Са лохчу, осалчу адамийн
 Хѣогѣаха хьогѣаца ца ийна...
 Цѣвзина деанчу цу дийнахъ
 И изхъ-бехк жобпашка озийча,
 Махкана воѣалла лийрина
 Синош Ia цу Iaьрша диссина –
 Дѣо гѣаьхъа лар хьобшу син синош.

1996 шо

Синойн узам

Езаш йисинчу Iуьйрене кхийла,
 Езаш йисинчу суьйрене кхийла,
 Дезаш дисинчу дуьнене кхийла,
 Дезарх дуьсучу дуьнене кхийла
 Хъайн синош
 Ахъ, тхан са, Нана – Мохк.

Везаш витинчу накъосте кхийла,
 Гийла битинчу доьзалшка кхийла,
 Яхъ а лотьруш, бахамна садийла,

Езаш тарйинчу петаршка кхийла
 Хъайн синош
 Ахъ, тхан са, Нана – Мохк.

Яхъ хъаша, уьшарш еш, изхъ айделча,
 Уьйр а уьйрашха кеп лело яьлча,
 Сийсаш, Ин догучу цѣаре кхийла,
 Бай-тогIи хъастий,
 КИинж-берде кхийла
 Хъайн синош
 Ахъ, тхан са, Нана – Мохк.

КИТАЕВА Луиза

Дийцахъа, дийцахъа дахаран туьйра

Малхо, чубузуш шен зѣаьнаршца,
 Стиглара мархаш бес-бесара кечйо,
 МаьI-маьIпера хезачу аьзнаша
 Дуьненан тийналла къарйо.

Дийнахъ сарралц дохделла латта
 Сихло сахилале шелдала,
 Акхтаргийн момсарш, серлаевлла,
 Бетган серлонга кхийдаш, леста.

Iаьржачу лаьтта те охъаѣаьнна
 Бос цѣна самаргаш санна,
 Стигла седарчийн дой Iаьнна,
 Дуьненна марздеш шен исбаьхъа сурт.

Хазахетаро Iенадо сан бѣаьрхиш,
 Халахетаро эгадо сан бѣаьргара хиш,
 Шу ду сан дахарехъ самукъадала
 диснарш,
 Шу ду суна гѣаьххъара Iена чѣагѣо
 йинарш...

Дуьнен чохь адамашна юкбахь
 хуьлучул цхьалха,
 Голехь ду – лахьган кийрахь
 хилар цхьаь!

Стиглахь сингаттаме
 гульелла мархаш,
 Цара хуьлийна и маьлхан зӀаьнарш,
 Азаллера абаде
 вай кхоьхуь некь санна,
 Малхбузера малхбалехьа
 уьш уьду чехка.
 Аьхкено гуьйренца,
 ца кьарлуш кьуьйсу рагӀ,
 Кху буса беттан серлону
 ца лобху мархашца хьагӀ,
 Уьш тховса гульелла
 даггара охьаелха,
 Синметтехь кхийна бала дӀакхайкхо,
 Церан кийрахь сийна цӀе летта,
 Оьгу оцу цӀеран суйнаш
 тӀадамийн метта,
 Адамийн вовшашца
 йолчу юкьаметтигаша,
 ХьаьгӀнаша, цатемаша, ямартлонаша,
 Ювжийна, ягийна, хорам хилла,
 ОхьаӀена уьш тховса, ца кхоош латта,
 Ца буьтуш меттиг дендала цу латтана.

Къежделла генаш окхийна,
 Шайн догӀмаш тӀехь ло дазделла,
 Ца кхачало кӀайделла кортош,
 Лар юьтуш мел эхарха гена,
 Со дӀакхоьхуь некь бу готта,
 Цо Ювшина баланаш шорта,
 Лайн чимех керча сан ойла,
 Адамийн гӀаларт йишйоцуш гойла.
 Сан гӀала юьзна тийналлах,
 Догу чиркхаш а ду кхоьлина,
 Со цхьалха йисна кху новкбахь,
 Тийналла кхерстаро кьарийна.
 Кху некьан чаккхе яц карош,
 Дуьненчохь сан оьмаран санна...,
 Геннахь цхьаннан гӀаларт ду гуш,
 ГӀийлачу озаца сан сине кхойкхуш.

Дийцахьа, дийцахьа
 Дахаран туьйра,
 Беттаса дижале,
 Маьлхан зӀаьнарш гӀовттале,
 Иалам ловза далале,
 Бецан тхи дакьадалале...
 Дийцахьа, дийцахьа,
 Хьайн туьйран маьӀница,
 Кийрара тӀулг башабеш,
 Бакьдерг хьахадай,
 Дилха дог Ювжадеш...
 Дийцахьа, дийцахьа,
 Мохь тухуш, дийца,
 Хьайн кийра Ӏабабеш,
 ХӀораннан са гӀаттадеш,
 Вайн ДегӀаста хастаеш,
 Адмийн уьйраш чӀагӀгьеш,
 КӀоршаме мотт дегазбеш,
 Белшаш тӀера мохь айабеш,
 Даг тӀера муо берзабеш...
 Дийцахьа, дийцахьа,
 Нийса гӀулч муьлха ю,
 Зулам хьошуш йоккхушьберг,
 Муьлха дош бакьбахь ду,
 Нийсачу новкьа воккхушдерг.
 Дийцахьа, дийцахьа,
 ТӀаккха а, юха а дийца...

ДогӀанашца
 йоьлху стигланаш,
 Хорамашца
 наноша до кьурдаш,
 ДогӀмашца
 оьгу адамаш,
 Баьрзнашца
 хӀуьтту кешнаш...
 Замано луьсту дахаран агӀонаш,
 Цо тайп-тайпанчу хиламашца
 хьобсту некьаш,
 И мел ког ца тасалуш идарх чехка,
 Йиц ца ло месашна тӀеяхка эсарш.
 Дуьне хьере мел хьийза,
 Адам доьду цуьнца кхелхаш,
 Чкьурашца

хийцало амалш,
... атгадеш шайн далар а, дахар а...

Буйсана гЮгтий, со батте хьобжу,
Лаьтта, цо цхьаь дийцаре сатуьйсуш,
Седарчий сайх кхардарна ца кхобруш,
Кхерстайо ойланаш царна гонах,
Набаро ца Гехадо сан б'аьргаш,
Сахьийзаш,кхохкаелла ойланаш,
Даг чьура сингаттам

сох д'а ца к'аьсташ,

Тховса беттан нуьре хьобжуш,лаьтта,
Седарчий хьуйсу цецдевлла соьга,
Гелдеш шайн сиэгар

цхьа тамашийна,

Шаш теш х'уьгту дуьненан хиламаш
Соьга схьабуйцу, лерса сан Гададеш...

Шен Дег'астаныхаьдда,
Акхадаьлла лела олхазар санна,
Да воцуш оила ю лелаш,
Ца карадеш шен дахаран ма'йна.

Дисарна кхобруш тача т'аьхьа,
Хьаьдда ели и ломал дехьа,
Х'ора буса дуьйцу туйра,
Тховса дуьтуш махкана хийра.

Олучу иллица
хьобсту лаьмнаш,
Тийначу боларца
огу аьрцнаш,
Кхерста, доза доцуш
тоьхна цхьанхьа,
Цхьаммо а олалла т'ехь деш а доцуш.

Тховса йобссина
хьошалла дан
Шен сина хийрачу метта,
Ша д'агесначу Дег'астана,
Йобзур ю-ге и кхана ца?

Х'ай адам! Турпала дег'!
Ма декъаза ю хьан дахаран чаккхе,
Цамобтург хуьлий, д'адолу дуьне,
Тахане хьобшуш, кханене Герта,

Амма ца хаьа хьо стенах хьаьрча.
Хьан экам дег'ах са д'акъаьстий,
Тийжа метта дуьжу цхьалха,
Гуналладан да воцуш,
Цхьалха юьсу дуьненан шахьарш,
Ахь гулбина син эрна бахамаш а...
Шийлачу лахьтин кийра хьо вижале,
Дилла хьажалахь
массо а х'ума тидаме,
Яккха хьажаллахь нана к'инт'ера,
Божийта цабезам хьайн даг т'ера.

Даима бекар бу пондаран мерз,
Ткьа цкьа а меттах'уттур дац
аьгна дахар...

Гуьйрана дакъаделла г'а
Б'аьстенца юха а денло.
Д'аяхна зама юха ца г'ерта,
Амма и х'ора денна яцло.

Сахьтан цхьамзане г'ийла ладоьг'уш,
Дахаран хенаш хийла д'лаобху,
Х'ора миното, шек а йоцуш,
Южаллин когашка кхийдадо вай...

Миноташкахь хийцалуш, уьду зама,
Цуьнан Юдикаян вай а ца кхуьу,
Кхин юха ца карча вайн шерийн керта,
Г'ийла б'аьрг тухий,
д'ахецало ана...

Абаден Иедал

(Чаккхе. Юьхь еша 2011-чу шеран №11, 12, 2012-чу шеран №1, 3
журналашкахь)

XVII

Бачана купе чу ваьлча, цу чохь шовкье вахана, цхьана къамелеваьлла Iаш ши пассажир вара. Царех цхьаь даррехь юьртахо вара, къонаниг – гIалахо. Цаьрга маршалла делла, шен тIоьрмиг дIа а биллина, охьа а хиьна, газетана чувуйлира. Газета доьшура цо, амма ларамаза лулахоша дуьйцучуьнга ладугIура.

Юьртахоцо чIогIа дуьйцура:

– ХIан-хIун, лераме Роланд, – бохура цо, – топ а карахь стаг а, йоьлхуш йолу нана а – уьш тхуна товш дац. Тхуна а оьшург ду, муха эр дара иза? – стеган кийрахь деган метта тIулг белахь а, чурте дIа ма-хьаьжжинехьа, вилххина дIавахара.

– Делахь-хIета, лераме ХутIа, шайн Леонардо да Винчи я Микеланджело лаха! – жоп делира къоначо.

– Марнеулехь «Кхуьур бу турпалхой» чурт хIоттийнарг, хIан-хIа, Микеланджело вац. Ткъа чурт муха ду, хIан? Сайна шайн карахь нана-доккха тур а долуш верзина ши кIант гича, теший хьо, бIаьргех хиш хьаьвдира! Тхуна цхьацхьаь ахьа-а дехьа, тхуна хьо хир ву Леонардо да Винчи!

– Ца хаьа... Сан эскизе хьо хьаьжира. Хетарехь, хьуна тан а тайра уьш. Иштта дац иза? – дегабааме элира къоначо.

– ХIаь, исбаьхьаллин кхеташонехь ас къобалйира хьан эскиз, ахь цул хьалха иза хуьйцуш-тоян дош делла дела. Иштта ца хилча хьуна мах лур а бацара... Дела дош кхочушдан деза!.. Ткъа топ а, бIаьрхиш а тхуна ца оьшу...

– Дакьаделлачу литташна тIехь горгалеш а ца оьшу! Чов хилла аьрзу а ца оьшу! Эткаца лаьхьа чIапбешволу салти а ца оьшу! Шуна хIун оьшу, ткъа, схьа мукьана а алийша?! – куьйгаш дIасадахийтира Роланда. – Ас муха йостур ю Даймехкан тIеман а, эгначу тIемалойн а тема?!

– ТIеман хенахь маса шо дара хьан? – хаьттира ХуьтIас

– Цхьа а! Со хIетахь ван а вацара! Жоп делира Роланда.

– Иза дIагайтал ахь!

– ХIун? – ца кхийтира Роланд.

– Иза... иза... Хьайна тIом хIун ю а цахаар!

– И муха хуьлу?

– Муха!.. Дукха хан йоццуш сан кIентан кIантан, жимачу ХутIина, сан тIеман каска каранисьелла. Цу чу... Кхетий хьо? ХьатI тоьхна жIаьлин кIезо!.. Цкъа хьалха цуьнан лергаш ийзийра ас. ТIаккха эхь хийтира... Теший хьо, сакхиллалц наб ца йира ас...

– Хаьий хьуна, дуьнен тIехь бан а бац иштта скульпторш... Я, вуьшта аьлча, хьуна нисьеллий иштта меттигаш: скульптор а вогIий, хьаьжкIаш муха кхио еза хьобхуш?

– Иштта меттигаш нисъелла-м яц хИнца а, амма и тайпа скульптор валахъ, хъаьжкIаш лелар дика девзаш-м хила веза. ПIаккха цуьнгара Iама а хIунда ца мега?.. Хъуна хIун аьлла хета, лерамениг? – цIеххъана Бачанина тIевирзира ХутIа.

Бачана газета юьстах диллира.

– Бехк ма биллалаш, суна ца хаь аш къуьйсург хIун ду, – аьшпаш боьттира Бачана. Иза кхеттера къуьйсуш волчу шиннах цхъа а шена хетачунна тIера ву-хавериг цахиларх. Цундела юкьа ца гIорта сацам бина Iаш вара иза.

– Пуллакх иштта ду... – дIаволавелира Роланд. – ХIокхара цхъа дехар динера соьга... Аьлча а колхозан цIарах... СакIациао юьртгарчу колхозан. Ткъа лераме ХутIа Шелия колхозан председатель ву. Со Сийлахь-Боккхачу Даймехкан тIеман хьокъехь мемориал ян езаш вара... ХIинца болх дIаболийначул а, ахча хIаллакдинчул а тIаьхъа, хIокхара керла кеп йоьху. ХIунда? Муха? Цара деллачу ахчанах кхин дика ялур яц. Цара ахча лой, царна Эйфелан бIов а йийр ю-кха. ХIуьа дийцича а, шадерриг ахчанах дозуш ма ду. Ахчанан дуьхъа Леонардо да Винчис Борджия Чезареца а болх ма бина – угаре боьхачу хIуманца – шен нана а, йиша а...

– Собар! Кхин дош ма алалахъ! – ХутIас стоьлан маьIигах катуьхира.

– ХIунда? – хаьттира цецваьллачу Роланда.

– Иштта дешнаш багара хазийта мегар дац! – жоп делира хIинца жима паргIатваьллачу Шелияс.

– ХIун дешнаш?

– Ишттанаш... Мегар дац Даймехкан тIамах дуьйцуш – хезаш-м хьовха, шен дагахъ а боьха а, маьттаза а ойлаян.

– Ас сел аьлларг хIун дара? – цIийвелира Роланд.

– Сан йиш яц хъуна и дешнаш карладаха. Хъуна а пурба ца ло. ХутIас цигаьрка схъа а яьккхина, иза латийра.

– Бехк ма биллалахъ, доьху хьобга! – хъала а гIаьттина, купе чуьра аравелира Роланд.

– Лераме ХутIа, – председателе вистхилира Бачана, – цо хIун дан деза, мемориалана схъаецнарг кIезиг ахча хилча?

– Хъан цIе а, фамилии а хIун ю, лерамениг?

– Бачана Рамишвили.

– Лераме Бачана, кIезиг ахча ду дIахецнарг бохург хIун ду? Оха ма ца боху цуьнга Iаламат йоккха хIума е... Тхуна лаьара, жима елахъ а, тхайн дика мемориал хила. КIезиг дашо шай, амма деза ду...

– Ткъа нагахъ ца нислахъ? Кхечунна тIегIойша! – хьехар делира Бачана.

– ГIуо боху ахъ? Ткъа ас халкъе хIун эр ду? Ахча хIаллакдина ма даьлла! ХIинца юьрта вуьгуш ву-кх ас иза, ша бехказавер иза халкъана хьалха. Шена ма-луьу.

Тхайна ма-лаьара йойтур ю ас иза цуьнга. Цо иза ца дой, чай лелочу кха тIе а вигина, болх бойтур бу ас цуьнга, тхан декхар схьатекхна валлалц! ХIаь, гина суна и тайпа нах. Со-м, хъуна хаа лаахъ, Дараселия Парасан кIантаца а ларийна! Ткъа иза цхъа мокхаз бара!.. – Шелия ХутIа ша а велавелира аьллагунна, Бачанина цигаьрка а елира. Вукхо цигаьрка схьайицира, амма лата ца йира.

– Ткъа муха мемориал хила лаъара шуна? – хаьттира цо.

– Дера лаъара, юххехула тЕхволу стаг, хIара хIун ю бохуш, хетта а ца хоьттуш, цунна хьалха саца а сецна, ойланеволуш ерг. Иштта мемориал хила лаъа тхуна!

– ХIаь, бакьдерг аьлча, хала декхар ду. Аша хьалха хIоттийнарг! – велавелира Бачана.

– Ца къуйсу ас. Хаьий хьуна атганиг хIун дара? Дукха хан йоццуш оха дохнан ферма йина. Сурташ дохкург а кхайкхина, чоь кечье элира ас. Хаьий хьуна цо хIун дира? Дерриге пенаш бежанийн, хьакхарчийн, гезарийн, херсийн сарташца къарздир-кх! «ХIара хIун ду?» – хоьтту ас цуьнга. «Дуьххьара гуш ву-кх суна цIера даьхний а ца девзаш волу колхозан председатель», – жоп делира цо. «ЖIаьлин кIеза, боху ас цуьнга, чуьра бежанаш а ца тоьуш, пенаш тIе а даьхна ахь уьш?» – «Ткъа хIун сурташ дахка ойла йийр ю кхи дIа дан дезачун!»

– ТIаккха кхи дIа хIун хилира?

– ХIумма ца хилир-кха. Карахь стаканаш а долуш, верзинчу жимачу кIентан а, йоIан а сурт дилла боху ас. Сийна бай. Зезагаш. Дуккха къорза зезагаш. Кха тIехь бежашетт. Стаканаш а карахь, бераша боху цуьнга шайна шура ло. Кхин хIумма дац-кха.

– Ткъа атто хIун боху? – вела а воьлуш хаьттира бачана.

– Суна бецан хелиг дайша, тIаккха ас шура лур шуна, боху атто! – жоп делира ша а вела а луш ХутIас. – Ткъа сурт чIорIа хаза а, дика а нисделира. Хаьий хьуна, цкъацкъа леррина цуьнга хьажа воьду со. Ткъа дилла ма хиьна жIаьлин кIезанна! ХIара хIун ду – Леонардо да Винчи!.. Хьайна ма-лаъара диллахь сурт, амма суна ма-лаъара а диллахь! Со бакь вац, лераме Бачана?

– Бакь хир ву, гарехь... Амма сурташдахкархочун шена хетарг а хила ма тарло... Искусство – хала хIума ду...

– Оцу, искусствон, хьокъехь ма ду къамел а. Аьттан сурт дилла-м аттачех атта хIума ду. Оцунна со шолгIачу классехь Iамийна Гучунава Антона. Тхуна сурташдахка хьобхуш вара иза... Цо бежанийн сурташ дохкура уьш дийна долуш санна. Уьш уоза хьаьгара хьо. Ткъа хIара... Роланд... Шечунна тIера ца волчу: топ а карахь адам, бохуш. Суна топ а карахь стаг оьшуш хилча, бакь-йолу топ кара а елла, ас дийна адам дIахIоттор дара! КIезиг бу, ткъа, юьртахь деш-дуьтгуш доцуш кхерстарш? – ХутIас цигаьркин кIур баьккхира. Шениг хьалалатийра Бачана а.

Гарехь, сени чохь латта кIордийна я дегабаам дIабаьлла хилла хила тарлора Роландан. Куце чу а веана, вист а ца хуьлуш, шен метта охьахиира иза.

– Ахь дегабаамбина, сан кIант? Ас дегабааме хIумма хьобга аьлла-м дац! – шен берчдоьлла куьг коьртах хьобкхуш, Роланд хьаьстира ХутIас. ТIаккха, Бачанин агIор а воьрзуш, виссинчуьра дIаволавелира: – Вайн кегийрхошна кийчча дерг деза. Сан кIанта, ишкол чекх ма-ьяккхинехь, шиь бер а долуш йолу зуда ялийра! Ур-аттала, оцу тIехь а къахьега ца лиира цунна. Хьан масса бер ду, лераме Бачана?

– Со зуда ялийна а вац.

– О-о-о, иштта мегар дац, лераме Бачана!

– Ткъа хьан?

– Цхъаъ, ас хьобга вийцинарг... Со бехке вац. Миска сан зуда хьалхе д'акхелхира. П'амера ц'а веача, иза йоцуш оцу х'уманна т'ехъ суна хетарг тидаме ца оьцу цо. «И шиъ, боху ас, хьан ду, ткъа ц'ийх а дац. Цхъа бер мукъана хьайниг хилийтахъа. Хьайба а, боху ас, иза а хьол тоьлашха ду! Д'о, боху ас, вайн газано кхо буйхьиг йина!» – «Ткъа газанан, боху цо, к'езиг г'айг'а ю. Цхъа буц Гийшар бен кхин дагахъ х'умма а дац цуьнан. Атталла, т'едухург а ца деза цунна. Ткъа ас муха т'е а, кога а духа деза сайн берашна, атталла джинсаш а мах бечаьргахъ ткъа туьманал лахара яц!

– Нийса боху-кх цо! – къамелана юкъаиккхира Роланд.

– Ткъа хьан хьайн маса бер ду, Г'одахархо? – цуьнгахъа д'авирзира Хут'а.

– Сан лераме Хут'а, ткъе итт шо ду, кхо бер а ду, зуда доьолг'ачуьнга ладоьг'уш а ю, – жоп делира Роланда кхардамца, корехъа д'а а воьрзуш.

– Сов дика ду! – Хут'ас т'араш туьйхира. – И ду хьуна дош! Да – турпалхо! Ас жимма халахетийтира хьуна, бехк цабилар доьху.

– И-м х'ума дацара... – куьг ластийра Роланда. – суна кьинт'еравала, сан к'ант, кьинт'еравала!

– Ахъ х'ун дуьйцу?! – эхъ доьссира Роланде. П'аккха, къамел кхечу хорша даккхархъама Бачане хаьттира: – Хьо стенга воьдуш ву, лераме Бачана?

– Сухуме. Командировке.

– Ирс ду хьан... Х'орда чохъ луйчурх вай хьо...

Бачана, вела а луш, корта таийра.

– Ткъа вайн г'уллакхах х'ун хир ду, лераме Роланд? – д'адолийра Хут'ас.

– Муьлхачу г'уллакхах? – х'иллане, цецваьлла кеп х'оттийра Роланда.

– Х'олламах.

– Ас сацам бина, лераме Хут'а! Амма сайн сацам бина, хьуна моьттучу аг'ор ца бина! – догдаьт'а элира Роланда, юха а корехъа д'а а воьрзуш.

– Иза муха хуьлу? – сакхо йира Хут'ас.

– Ишшта. Салти ву лаьтташ, коьртахъ каска а, карахъ топ а йолуш. Цунна т'етаь'ина Ia жима зуда, нана! Когаш Гуй'ра. Зудчунна гуобина лаьтта дерзина, кхераделла дий бер. Иштта сацам! – оьг'азвахана ц'ийвеллачу Роланда стоьла т'е диллира буйнаш бина шен ши куьг, лата кечлуш санна.

– Ткъа ас хьобга х'ун бохура? – кхаъ хилла, самукъадаьллачу Хут'ас Роландан хьаж т'е оба элира. – Ас баха ма бехира, лераме Бачана! Малойо вайн кегийрхоша ойлаан. Кийчча дерг деза. Цхъажимма коьртан хье меттахъаьккхича, цо лаьмнаш а т'ек'елдохур ду! Тийшин хьо?

Редакцин г'уллакхана Бачана командировкера сихха ц'а кхайкхира.

Центральни Комитетан инструктора петаре з'е туьйхира:

– Ас секретаран т'едиллар д'адовзуйту хьуна: кхана Гуй'рана итт даьлча хьо секретарь волчохъ хила веза.

– Муьлхачу г'уллакхана? – хаьттира Бачана, амма бирг'и чухула схьахезаш цхъа т'анг-т'инг бен, адамийн аз дацара.

ЦК-н секретараца къамел доца дара. Вуьшта, дуьйцушверг секретарь вара, ткъа Бачана вист а ца хуьлуш, ладоьг'уш Iара. Лиъча а, цуьнан дийца х'ума а дацара. Цунна т'едан кхин вон х'ума хир а дацара: дийнан делккъехъ, редакцин чохъ, х'окхуьнан белхахо кхаъ оьцуш схьалаьцнера.

Дийнахь ши сахът даьлча Бачана роґера боцу гулам вовшахтуьйхира. Редколлегин тобанан декъашхой а, редакцин белхахой а боцурш, гуламехь дакьалоцуш вара ЦК-н инструктор а, иза къастошволу чохьарчу гУллакхийн Министерствон белхахо а. Гулам дАбиллира парткоман секретара.

– Хьалхалаьтта гУллакх дийцаредан дуйлададалале, суна лавара накьост Хелая Шалве и кхоаца доьзна хУма муха, муьлхачу белашца кхолладелла дийцийта.

Йовхарш а тоьхна, Јаьржа галстук а нисйна Хелая дАволавелира:

– Ши бутт хьалха тхан отделе хаам кхечира шун редакцин белхахо ЦУладзе Шота, гражданин Калоянера, шех иза бехкевеш шуьга кехат деане волу, ахча даккха гґерташ ву, аьлла...

– Накьост Хелая, шуьга хаам ши бутт хьалха кхаьчна, ткьа соьга аша хґинцца бен ца хоуйту? – мохь туьйхира цецваьллачу Бачана.

Жимма соцунґа а хилла, Хелая жоп делира:

– Гой хьуна, лераме Бачана, тхо толлуш дара тхайга кхаьчна хаам бакь бу я бац. Цундела хьобга цкьачунна ца хаййта сацам бира оха, хьан са ца гатдан.

– Ткьа хґинца и «бехке леринарг» набахтехь воллуш ву, ерриге редакция тґе эхь дайитина. Иза, шуна хетарехь, тоьлашха ду-кх? – хабттира Бачана.

– Хґа-а-н... Иштта нисделла-кх... Амма бакьдерг бакь ду: ЦУладзе кхаь оьцуш схьалаьцна...

– Ткьа шуна чґоґа луург хґун ду, накьост Хелая, кхаьнаш эцар дґадакххар я бехкениг чуволлар? Ша-шен хала сецавора Бачана.

– Накьост редактор, ас чґоґа лоруш ву хьо, амма кхеташ дац-кха ахь шайн белхахочуьнгахьа – кхаьнаш эцархочуьнгахьа гґо хґунда доккху? – жоп делира Хелая.

– Ас ца даьккхича, цунгахьа гґо хьан доккхур ду? – цецвелира Бачана.

– Бехке боцьяьргхьа даккха деза гґо!

– ЦУладзе мел бехке велахь а, аша лелориг нийса-м дац шуна.

– Накьостий, суна хетарехь, аша со хиллачух хаам бан кхайкхина. Нагахь санна шу, ЦУладзен меттана, со партера дґаваккха гґерташ делахь, дуьххьала схьаалийша! – дегабаам бира Хелая.

– Бехк ма биллалахь, жимма сихвелира со...

Хилая, папка схьа а йиллина, цу чуьра кехат схьадаьккхира.

– Хґара ду хьан цґарах, Бачана Акґакиевич, редакце деана буха куьг яздина доцу кехат.

– Иза шуьга муха кхаьчна?

– Чувоьллинчу ЦУладзегахь карийна. Ша кхаь схьаэцначул тґаьхьа, Калоян юххехь волуш, хґара хґаллакдан дезаш вара иза.

– Соьга гайтахьа, доьху хьобга!

Бачана куьг дґакховдийра.

– Хґан! – Хелая дґаделира кехат.

– Чґоґа дґадешахьа иза, тарлахь, – дийхира редколлегин декъашхочо.

Кехат кара ма-эцинехьа, Бачанина девзира кґел язйина цґе йоцу и кехат а, ша цу тґе язйина резолюции а. Кехат доцца, зорбанан даккхийчу элпашца яздина дара. Оцо корта хьеребина Бачана кхийтира шега иза дґадешалург цахиларх.

Парткоман секретаре дІакховдийра иза:

– ДІадеша.

«Хьоме редактор! – яздина дара кехат тІехь. – Урбанели урамехь Іаържа гІуллакхаш ду лелош. № 57І цІа чохь вехаш волчу Гамоз КІонстІантІинович Калояна (туькнанан доладархо), цуьнций цхьаьна циггахь ехашчу Ксения Габриеловна Вартагвас (оцу туькнанан кассир), байархьама кхачех тайп-тайпанчу хенашкахь а, тайп-тайпанчу барамашкахь а дІаьвше хІуманаш а ту-хуш, хІаллакьеш ю Калоянан зуда Лили Гирасимован йоІ Аманатидзе. Карарчу хенахь дІавш а даьлла, иза больницехь ю. Лераме редактор! Маццалц Іора ца доккхуш лаьттар ду и Іаържа гІуллакх? Доху сихо яр а, хьайн ирачу кьоламца Іорабахар а и бахкабелла зуламхой. Хьо лерарца Гуманист»

– Оцу кехата тІехь редакторан резолюции юй? – хаьттира хьалхалеррачу редколлегин декьашхочо. – Парткоман секретара дІадийшира: «Накьост Ш. ЦІуладзе. Доху кехат чохььарчу гІуллакхийн министерстве дІадахьийтар. Б. Рамишвили.

ДІахІоьттира тийналла. Секретарера кехат схьа а эцна, Хелаяга дІаделира Бачана.

– ЦІуладзес министерстве дІа ца дахьийтина и кехат! – чІагІдеш дІаэлира Хелая.

Бачана жоп ца делира. Иза дерригенах кхийтира. Кхийтира кхи дІа хиллачух а. Ткьа Хелаяс дуьйцура:

– Шота ЦІуладзес кехат Министерстве дІа ца дахьийтира. Иза ша вахара Калоян волчу цІа. Цо цунна бовзийтира кехатан чулацам. Калояна шадерриг харц дара. Вартагвас а иштта тІе ца чІагІдира кехата тІехь дуьйцург. Амма Калояна цаьрга редакци декхар ю цунах цхьа агІо яккха а аьлла, дІавахара. Калояна, оцу цІеххьана боьссинчу балех хьалхавалархьама, ЦІуладзена цо и кехат кьайла-доккхург шовзткье итт туьма кховдийра. ЦІуладзес ши эзар сом дийхира. Оц-цул ахча вовшахтаха, гарехь, Калоянна хала хиллера. ТІаккха цо тхоьга кехат дайтира. Цу тІехь цо яздора газетан литсотрудника ЦІуладзес тхоьгара ахча даккхархьама, суна а, сан белхахочунна а тІехь эладиттанаш кхулу... Оперативни тоба кхоьллира оха. Калояне делира ЦІуладзеге дІало аьлла, ши эзар сом. Ахча, кхеташ ма-хиллара... ЦІуладзена тІехь латтош тергам бара.

Папки чуьра кхин а цхьа кехат схьа а эцна, кьамелдан волавелира.

– І7-чу сентябрехь дийнахь кхо сахьт даьлча «Богатырь» универмаг чохь йолчу № 2 цІийнан учахь цхьанакхийтира Калоян а, ЦІуладзе а. Калояна дечу схьаьедарехь, ЦІуладзес дуьхьалойира ахча схьаэца, редактора тІедиллина, гІуллакх талла а таллий, материал газета тІехь зорботоха аьлла.

– Бехк ма биллалахь, лераме Шалва, хьуна хаарий Калояна дина заявлени нийса доций? – хаьттира редакцин жоьпаллин секретара.

– Ца хаара. ХІетахь тхан карахь яцара редакторан резолюци тІехь йолу анонимка.

– Делахь-хІета, и гІуллакх толлучу хенахь редакторх а тешам ца хилла-кх шун?

– ХІан-хІа, цхьана минотехь а. ЦІуладзес ша а ма бохура, редактора тІедиллина шена и гІуллакх кьастор.

– Шуна хетарехь, Цуладзена стенна эшна и гүллакх оцу аглор хьовзор?

– Мах лакхабаккха.

Жоьпаллин секретарь дІатийра. Хелая кхи дІа а дуьйцура:

– Цул тІаьхьа итт де даьлча, оха ю ха а дІадехьира тхайн зиэр. Цхьанакхета бартбинера УьнтІапхьидан Іам болчоьхь, цхьана стигла кІел йолчу этнографин музейн цІа чоьхь. Юха а Цуладзес схьа ца ийцира ахча, хьалхалеррачу бахьанина. Ша Калоянна дош деллашехьа, редакторца и кехат чоьхьарчу гүллакхин Министерстве дІа ца дахьийта бартбийр бу аьлла. Ткьа цул тІаьхьа Калоян ша-шен гІайгІа ца бича ца волура... Ткьа ворхІалгІачу октябрехь, редактор командировкехь вуйла а хууш, Цуладзе майравер ву. Оха кхин а цхьа зиэр дІадаьхьира. Ткьа хІинца тхуна хетарг хилира. Іуьйрана итт сахьт даьлча редакцин гІишло чоьхь Цуладзес схьайцира Колоянера ахча.

– Иза тІечІагІдина дуй? – хаьттира ЦК-н иструктора.

– ТІечІагІдина ду. Цуладзера ахча схьадаьккхина. Цо даре а дина. Амма селхана ша хьалха дийцинарг харцидина цо, и ахча ша духалург даьккхинера аьлла. – Хелая папка тІекъевлира.

Стоьлан хьалха, ткьес тоьхча сана, Іара Бачана.

– Лераме Шалва, – эххар вистхилира Бачана, – ахьа элира Цуладзес шозза дуьхьалойира ахча схьаэца. Цо иза схьаэчна Калоянаца кхозлагІа цхьаьнакхетча. Со кхетавейша, доьху ас, стенна оьшура шуна шайн зиэр кхузза дІадахьа? Тедита ца мега стаг хьекъале веана, кхетта шех даьллачу гІалатах, зуламах ларвелла бохург? Оцуьнан ойла ца йина аша?

– Хьо ца кхета тхан болх шатайпана хиларх, цундела гІерта хьо гүллакх дикачу аглор дІадерзо. Хьуна ма-моьтту дац гүллакх. Нагахь санна Цуладзе юьхьанца дуьйна а Калоянаца мах кьийса ца ваьлলেখьара, тхо а теша там бара иза цІена стаг хиларх. Мах базбар Іалашо йолуш дІа ма тоьттура цо и гүллакх.

– Ткьа Калояна билгалдинна ахча ма деана цунна. ТІаккха дуьхьало хІунда йора цо?

Хелая шен гІантахь метгахьайра.

– ХІуьа аьлча а, суна хета Цуладзес мах лакхабоккхура, аьлла. Цул сов, кхузза зийна оха иза.

– Суна ца хаьа, зийна бохург аша стенах олу. Суна хетарехь, аша марздеш хилла ахча.

– Тхан Іалашо ю зулам юкьара дІадаккхар! – тешам боллуш дІахьедира Хелаяс.

– Суна моьттура, шун Іалашо Іораваккхар ю, ткьа аша мелхо а стагана зулам марздеш хилла! – элира Бачана. – Аша шен хеннахь соьга хайитина хилলেখьара, ас Цуладзе балхара дІа а ваьккхина, хІара зулам духатухур дара.

– Лераме Бачана, тхан хан а, я таро а яц кхаьнашъэцархой хьеста а, царна гуонаш тийса а.

– Ткьа Калоян?

– Калоянан гүллакх толлуш кхин тоба ю... Хьуна хаьа-кх, кехата тІехь яздинарг бакь карадахь, цунна хиндерг а.

– Баркалла хьуна, лераме Шалва и хаам барна! – хьала а гІоттуш элира Бачана. Массаьрца Іудика а йина, Хелаян кабинетан чуьра сихха араиккхира.

– Аша хГун эр дара, накъостий? – чохь болчаьрга хаьттира порткоман секретара.

– Пурба лохьа, – куьг айдира редакторан заместителя.

– Пурба ду хьуна.

Заместитель хьалагГаяттира. Шена хьалха Юхку кехаташ дГанисдира цо. Гуш дара, иза кьамел дан хьалххехь кечвелла хилар. ХГетте а, воьхно вара иза.

– Кхузахь дакьалоцуш ву Центральни Комитетан векал. Оцо декхар во со, коммунист хиларе терра, хетарг ма-дарра дГаала. – Тахана вай, цуьнан шеко яц, Цуладзе партера дГавоккхур ву. Амма иза хьалххе хила дезаш дара, нагахь санна, цуьнан Глолоцуш тхан редактор санна ницкъ а болуш, тГетовжа стаг ца хиллехьара... Цуладзес бехийна советски журналистан сийлахь-еза цГе. Юкь-араллина хьалха тахана тхан ерриге редакци емалийна. Цундела ас дГахьедо: хиллачун-тиллачун берриге бехк Рамишвилина тГебужу. Рамишвилис ша валий-ра шен доттагГ Цуладзе редакце. Цо дина хГара ду аьлла цхьа а хГума доццуше-хьа, тГаяхьхьара де тГекхаччалц цуьнгахьа гГодохура цо... Тахана а, аша тидам бинехь, иза бакъван гГерта. Редактора оцу кеппара дГабакъна «кхеташ-кхиоран» болх бахьанехь хГиттина тахана вай иштта юкьхГаяржа. ДухьхьалдГа аьлча, ян хГун ю Цуладзе? Ледара доттагГ ву иза, цуьнан доттагГашна юкьахь со цкьа а хилла вацахь а боху ас. Вуон кГант, вуон ваша, вуон да, цхьа а похГмалла доцу литератор, уггаре коьртаниг, кхакънашГьэцархо! Иза ву-кх шуна Цуладзе!

Со даима духьхалавара иза редакце варна. Иза воГур а вацара вайна юкьа, нагахь санна редактор со хиллехьара. Аса шен Центральни комитете а, чохьхар-чу гГуллакхийн Министерстве а дГа а аьллера Цуладзес кхакънаш оьцу аьлла. Цундела аса хиллачунна сайна тГера жобпалла дуьззина дГадоккху. Сан дехар ду шуьга и жобпалла дерриге накъост Рамишвилина тГедиллар.

Кисанара шурула кГайн йовлакх схьа а даьккхина, хьацар тоьхначу хьаж тГе а, чГенга кГел а хьакъхира заместителя. ТГаккха меллаша шен иту хьакъхна хечин ши ког хьала а айбина, шен метга охьахира.

Заместителя кьамел дечу хенахь Бачанин ойланечу бГаярхьалха чекхдевли-ра студент волчу хенахьлера сурташ. Бачанина дагадеара цо а, хГинца волчу цуьнан заместителан а, Цуладзен а вовшашца хилла доттагГалла, студентийн сцени тГехь шаьш ловзар, университетан клубехь шаьш гулдалар, «Гилма ресто-ран» аьлла цГе тиллиначу студентийн столовехь тГаяхьхьара баьпкан юьхк екьар, Удзо а, ШiomгГвиме¹ экскурсешка эхар... Уьш дерриге дагадаьхкича, велха дог хилира Бачанин. ЧГогГла велха, шен велхар шен кьоналла дага мел йогГучарна дГахеззарг...

– Кхин хьанна лаьа вистхила? – хаьттира парткоман секретара.

– Сан хаттар дар-кха накъост Гивига, – элира литсотрудника.

– ХГун хаттар? – цецвелира заместитель.

– Ахьа элира хьайна хаара Цуладзес кхакънаш оьций. Маса шо дара хьуна и хаьа?

– Пхийь, ялх, – жоп делира заместителя, кхин ойла а ца еш.

– ТГаккха стохка парте тГеэца цунна рекомендацци хГунда елира ахьа?

Заместитель кГайвелира. Шен дакьаделла балдаш а цГубдеш, халла элира:

– И хаттар вай дийцаредечуьнца догГуш дац... Цкьа-делахь, айса маца а,

хъанна а рекомендацеш елла суна дага а ца догІу. ШолгІа-делахь, парте вала а, кхечу пачхьалкхашка ваха а рекомендацеш, дукха хьолахь, цхьа а жьопалла тІе а ца лоцуш, ялархьама луш ю...

– Гиви Давыдович, ахьа бийраш бегаш бу я бакъаленна дуьйцу? – хаьттира цецваьлладу ЦК-н инструктора.

– ХІун ду? Хьуна дагабогІу, ткъа, айхьа парте бовла мел магийнарш? – шен хаттар дира цуьнга заместителя.

– БогІу дера-кха! Муха ца богІу? – куьйгаш дІасадахийтира инструктора.

– Сан ду хаттар. – элира парткоман секретара. – Хуьлуйтур вай, хьуна дага ца догІу Цуладзе парте вала магор. ТІаккха цхьа бутт хьалха хьо цуьнций командировке хІунда вахара иза кхасьнаш эцархо а, талорхо а вуйла хууш хилча?

– Редакторан тІедилларна дуьхьалоян йиш ма яцара сан.

– Редактор хІунда вуьйцу ахьа? Иза хІетахь отпускехь ма вара! Ахьа айхьа ма язйира хьайна а, Цуладзена а командировка!

– ХІаь, со цуьнца вахара цуьнга харцахьа хІуманаш ца леладайтга! – меттара мохь тоьхна элира заместителя.

Литсотрудник чІогІа велавелира. Секретара кьолам стоьлах туьйхира.

– Бакьо лойша кхин а цхьа хаттар дан? – дош ийцира редколлегин декъашхочо. – Ахьа элира айхьа шен хенахь ЦК а, чьохьарчу гІуллакхийн Министерстве а орца даьккхира Цуладзес лелочу нийсадоцчу гІуллакхийн хьокъехь. Кхетадехьа тхо, цара тидамза хІунда дитира хьан орца?

– Иза дара шира куьйгалла долчу хенахь. Царех дукхахберш хІинца шайн даржашкахь бац, ткъа цхьаберш – дуьнен тІехь а бац...

– Ахьа керлачу куьйгалле хІунда ца элира?

– И хаттар стенна деш ду? – кхайкхамца хаьттира заместителя.

– Дера деш ду хІокхунна, сан хьомениг: нагахь санна куьйгаллина хьобгахула и шадерриг хууш хиллехь, тІаккха, стенна делахь а, цо иза тидамза дитинехь, вайн юкьара бехк мелла а байло. И ду-кх! – элира редколлегин декъашхочо.

– Цхьана а хІуманна суо жьопалле а ца хета суна, цхьана а ден гІо ца оьшу суна, – шийла жоп делира заместителя.

Къамелаш дІадоьлхуш дара. Массарна цхьабосса чІогІа халахеттера шайна тІедеанарг а, иштта цхьабосса куьйгаш айира цара Цуладзе партин могІаршкара дІаваккхяхьарехьа. Бачанин рагІ кхечира. Хьала а гІаьттина чІогІа паргІат, амма дегочу озаца дІаволавелира иза:

– Сан доттагІий, кхузахь дийцинарг дерриге бохург санна, бакь ду. Шота Цуладзе сан кьоналлин доттагІ ву... Оха университетехь цхьаьна дешна, цхьаьний кхирстина ВакІе а, Варэ а меттигашкахула. Иза даим тІехдика накъост а, шен доьзал дукхабезаш да а вара. Иштта шен ден-ненан дика кІант а вара. Аса кхайкхира иза редакце балха. ДоттагІаллина а доцуш, ткъа цуьнан ира хьекьал а, журналистан похІмалла а бахьанехь. Амма, гарехь, суна ца тоьхна зиьделларг а, корматалла а, сий-лерам а цунна тІеІаткъам бан, цо дийриг а, лелориг а сайн тергамехь латто. ДуьххьалдІа аьлча, Цуладзеца нисделларг аса боккха лазам санна тІелоцу... Со ца гІерта бехках хьалхавала. Со реза ву сайн заместительца – дерриге жьопалла суна тІедужу, цунна со кийча а ву...

Охьа а хийна хи дийхира Бачана...

... Лазар аьтту белшехь иккхира. Тпаккха иза даг тIе а текхна, аьрру некхан кIел цхьанхьа сецира. Цул тIаьхьа цхьаьннан берчдоьлла куьг, кийра а даьлла, дог Иийда делира. Меллаша а, лерина Iуьйдура цо: цхьаь-шиь, шиь-кхоь, кхоь-диь... Эххар, Иийдинчу даг чохь цхьа а цIийн тIадам ца бисча, оццу куьйго бен-дацараллица кхоьссина юьстаха дIавахийтира иза...

XVIII

Оцу дийнахь дада Иорам волчу хьаша веара. Церан кьамел доца а, хIетал-метале а дара.

– Дада, – элира чувеанчо, маршалла хаьттинчул тIаьхьа, – оцу буййсана хьо Iожаллах хьалхаваьккхинчу хьан доттагIашна чIогIа хазахетар ду хьуна шайн дайн а, шайн а цIераш йицъелча.

Бачанина букь тоьхна хиьна Iаш вара чувеанарг, цундела цунна гойла да-цара цуьнан юьхь. Амма Иораман юьхье хьаьжча иза кхийтира чувеанарг зу-ламхойх стаг хиларх.

– ЖIар а йицъян еза? – хаьттира дада Иорама.

– Иштта веха меттиг а!

– Со веха меттиг «Скори помощина» евзаш ма ю, – элира босбаьхьначу мозгIара.

– «Скори помощо» хьо урамера схьаэчна, ткьа зIе автоматера тоьхна.

– ХIета, шадерриг лерина – тидда, доллучун хьесап а дина хилла-кх?

– Ткьа жIар? – юха а хаьттира дада Иорама.

– Суна ца хаьа цара юьйцург хIун жIар ю.

– Хаьа хьуна!

– Суна хаьарг айса хьобга дуьйцург ду.

– Хьуна хетарехь, дуьне тIе ча тесна ду-кх? – шийла велакъежира МозгIар.

– ХIан-хIа, дада, гериг йиллина ду. Марселан гериг, – нисвира иза Веанчо.

– Мел мах белла эчна аша оцу йовсарера жIар? – дада Иораман аз дегийра.

– ДуьххьалдIа боху хьобга: ахьа юьйцург хIун жIар ю ца хаьа суна. Нагахь санна иза хьан цамгаран цхьа билгало елахь, сан ницкъ бац хьуна гIо дан. На-гахь санна хьайна жIар езахь я, эр вай, иза йохка гIерташ хьо веллахь, дуьххьала схьаалахьа, аса гIо дийр ду хьуна. Эхь ма хета, оха цкьа а дагар ца дина ахча...

– Тхо – муьлш ду? – хаьттира дада Иорама.

– Тхо ду-кх! – доцца хадийра тIевеанчо.

– Ткьа хьо мила ву?

– Со юкьара дуьйцург ву.

– Суна ца лаьа хьобца кьамел дан!

– Иштта суна а ца лаьа...

– ХIета, Iодикайойла хьан...

– Вай юха цхьанакхетча а, цунах пайдабер бу аьлла ца хета суна, цундела хьобца Iодикайо аса... – тIевеанарг хьалагIаьттира.

– Со кхеро гIерта хьо? – хаьттира дада Иорама. Цуьнан озехь хаалуш дара иза хIинцале кхеравелла хилар.

– ХIан-хIа, вуьшта, дIаобхуйту-кх Бачана хIинцалц юкьа а ца лелхаш,

тапъаьлла ладоьгуш Iара оцу тамашийначу а, шена кхеташ доцчу а къамеле. Амма вевзашвоцчун тIаьххарчу дешнаша цуьнан собар кхачийра:

– Жима стаг, доьху хьобга схьа юххе тIехилахьа – элира цо. Оцу эхь доцчу хIуманца къамеле вала лаъане лаъаш вацара Бачана, амма цуьнан юьхь-сибат дагахь латто чIогIа лаъара цунна. Меллаша Бачанехьа вирзира цавевзарг. Цо эсала хила а гIерташ, даррехь гушболчу кхардамца хаьттира:

– Хьо соьга луьйш вуй? Бачана вегийра. Вевзашвоцчуьнан юьхь ян яцара! Шадерриг шен-шен меттехь ду аьлла-м хеталора: бIаьргаш, лергаш, мара, балдаш, чIенг...ХIетте а и стаг юьхь йоцуш вара. Цуьнан юьхь-сибатехь гуш дацара синан а, ойланан а тохадаларан цхьа а хьаьрк. Иштгачу адамаша шашь схьакарор бу шайна оьшурш, шайна цхьаьнакхета луурш. Цунах кхетта Бачана чIичкьа а вахана, шен даг чохь цуьнан васт кхолла гIоьртира. Амма иза эрна дара: вевзашвоцчуьнан юьхь-сибат, бIарлагIа санна, дешна дIаделира. Бачана юха бIаьргаш дIадилича, и стаг палати чохь вацара.

– Иза мила вара? – хаьттира Бачана мотт сецна Iачу мозгIаре, – Духхьара гуш ю суна иштта беса юьхь.

– Иза адам дац-иблис ду.

МозгIар больнице метта охьавиллина инфаркт шолгIаниг яра. Ма мьбтийла лерамечу дешархочунна оццул халачу цамгаро иза лийрйоцу «Декамерон» йоьшуш я пайхамара Даниила тIаьхьенна лардтна Валтасар шахьарахь хIоттийна той дIаяздеш больницан метта вожийна.

Иорамана, цунна шена дагахь а ца хиллачу хIумано, ког тесира. 1970-чу ша-рахь Парижехь шен 90 шо долуш дIакхелхира ведда цига вахана гуьржийн эла Саурмаг Амиреджиби. Шен весета тIехь цо дехар динера шен дакъа ОртачIалан килсе дIадахьар а, ткьа ша цкъа а къаьсташ ца хилла дезчу тIулгашца кхелина дашон жIар килса чохь долчу Делан ненан суьргана совгIатана ялар.

Амиреджибин – Кетеван Андроникашвили кIентан кIентан йоIа – Миролюбкаяс кхочушдира цIа сагатдеш хиллачу шайн цIийнан хьалхарчу стеган весет. Иза дIавоьллира КIукIийн кешнашкахь, ткьа жIара весет а, хIун дан деза билгалдаьккхина кехат а дада Иораме дIаделлера. Кехата тIехь жIаран башхаллаш а, цуьнан мах а билгалбаккхарал сов, хаам а бара и жIар Вахтанг Горгасалан йишин Гурандухтан хилла хилар а, аланийн а, хазарийн эскарш хIаллакдина, йийсарера маьршаяккхича, цо шен куьйга йишин коча оьллина хилар а. Хала ду и хаамаш мел бакь бу ала а, иштта и жIар Амирджибан доьзалан сийлалла хилла дIахIоьттина а ала. Амма иза Iаламат хилар гуш ду, къаьсттина ОртачIалан килсана, шен къоьллехь хала йоллуш йолчу. Цундела дада Иорама иза Делан сийлахь – боккха кIинхетам санна тIелецира. Килсе баьхкинарш дог деттадаларца тергалдора пхоьалгIачу бIешеран кIоргера шайга исбаьхьа – баьцарчу бIаьргашца шайга схьахьоьжу и Iаламат, ткьа дада Иорам а, дьякIонI Авель Арджеванидзе а иштта тамашийна дог деттадаларца тергалбора килсе баьхкинарш. Уьш кхоьрура оцу исбаьхьалло Iадийначу нахах цхьа-цхьаamma и сийлахь – деза, Французийн историн мехала талламхоша 250 эзар доллар мах билгалбина сурт дIадахьарна. Иштта дахделира 1973 шаре кхаччалц. Ткъа хIетале цхьа шо хьалха, Мариян дезде чекхдаьллачу шолгIачу кIиранах, дада Иорам шен килса чохь, бIаьргех хиш а оьхуш, бIозлагIа Иосиф

Исбаъхъчун а, цуънан вежарийн а Ёр-дахар карладоккхуш волуш, килсан неІ елла а елла, самукъане чохъваваьллачу дъякІона Арджеванидзес шен мозгІаре элира:

– Маршалла ду хьобга, Иорамчик! – тІаккха чІогІа хьинкъ даьккхира. Цул тІаьхьа цо акъваьлла лаьтгачу мозгІаран белшах куьг а тоьхна, цунна хьалха чІанавала волавелира. Цкъа хьалха цо коьртара схьабаккхина, тІулган цІенкъа охьакхобссира шен коьртара куй, тІаккха тІера бедар дІа а яьккхина, вукхунна тІаьхье дІаяхийтира. Эххар кочара дато жІар схьа а яьккхина, дада Иорам юьхь-маршна тІеялийтира, гІадвахана вела а воьлуш.

– Дадала гучуьра, иблис! – и ала кхиавелира кхеравелла дада Иорам, лаьтта туй а кхуссуш.

– ХІокху сохьта! – дош делира Арджеванидзес. ТІаккха шен цІеххьана дазделлачу куьйгаца мозгІара жІар ешшехь, дерриге керста дуьненна неІалт кхайкхо волавелира.

– НеІалт хуьлда шуна массарна а! Хьуна а, мозгІар, хьан дена а, хьан бешна а, хьан синна а, хьан яхкаеллачу килсана а, аса шат туху хьуна а, иштта хьожа йоьллачу сайн дагна а. ХІа, кхуьнан керах ле шайна! – дъякІона доккха садаьккхира, шакарций, йовхаршций арахийцира пехашкара мох. Килсан чох Іетто дог доуьйтучу хинкалин а, къаьркъанан а хьожанах юьзира. – Шаерриг дІаэца, хьовсур ду вай иза шуна стенна пайденна хуьлу. Со дІавоьду. Хьуна дуьту аса хІара хьаргІан духар а! – туй а тесна, коган буьхьиг а тесна, ирхдахийтира цо иза. – Ткъа хІара цхьа пунт жІар хьайн коча а оллий, КІура чу эьккха, багарбер ахь цу чохь мел жагІа бу.

– ЛартІе вола, Іовдал! Дела оьгІаз ма вахийта! Хьан багара и къиле дешнаш дІахезча, цо мотт сацор бу хьан, декъазниг! – чуьраваьлла хьийза дъякІон дІатеван гІертара дада Иорам.

– Шарахь ца хезна аса дуьйцург, хІинца хезар ду цунна? Къора ву хьан Дела, мозгІар, къора ву. ДІогахь, цхьана мархина тІе а хиьна, вуса а велла дІаІаш ву. Охьа а воьссина, Хечинашвили клинике мукъане гІахьара, цара дарбанаш лело а там бара воккхачу сагана. Хьуна а цхьа хьехар до аса, дада: хьайна тІера духар дІа а тасий, дегІан ойлае, иза хьан синал а деза ду хьуна... Ткъа со шу долчуьра дІавоьду. Сан са дезий хьуна? ХІан, дІаэца, Іаба хьайна! – юха а Арджеванидзес татанца арахийцира кийрара мох. – Ткъа сайн дегІ аса сайца дІахьо. Марша Іойла! Арриведерчи!.. ДъякІона куьг ластийра мозгІаре, хІаваан барт а белла, тІаккха рогІ-рогІана иконашна гайтира шен бурчо а, къаьркъано а бештийна мотт. Кисана куьйгаш а доьхкина, дада Иораман хІусам дІатесира, самукъане йиш а локхуш. Дада Иорам, изсах а ваьлла, килса чохь карийра. Амма иза хІинца а инфаркт яцара. МозгІаран чІогІачу даго лайра и тІедеанарг. Инфаркт цунна цул тІаьхьа шо даьлча хилира, езча Мариян дезде тІекхачале хьалхарчу дийнахь, сейфан неІ а йиллина, дарин гІайба схьаэцча, гІараяьллачу жІаран метта гІайби тІехь цІийделлачу жІанках бІаьрг кхетча. Дада Иорам кхиавелира шен дин чІагІдархьама а, шега лерам совбаккхархьама а езчу Марияс иштта Іаламат кхолла тарлора аьлла. Амма йоккхачу гІовгІанца эщехь охьавуьйжира мозгІар. Иза яра бакъйолу инфаркт. Дада Иорамана инфаркт хиллачул тІаьхьа, кхеташ ду, Арджеванидзе схьалецира, амма гІуллакх суьде ца делира.

Иза дІасацийра, хІара шиъ вовшашна дуъхь-дуъхьал ма-хІоттийнехь. Иорам больницера араваълла цхьа кІира даълча, следователо Арджеванидзе цуьнан цІа валийра. Шайца волу милцо чуъра ара а ваьккхина, хьалха хилла дьакІон мозгІаран маьнгина юххе охьа а хаййна, протокол яздан хІоьттира следователь.

– Накъост КІанделаки, хьан хеттарш-м дац бехке вечу Арджеванидзеге?
– хьалхара хаттар дира цо. Дада Иораман чІенг егийра, бІаьргаш хих дуъзира.

– Ала, дареде, догІаьржа, иблисах схьаяълла хІума, ахьа хьанна йоьхкина еза жІар? – Арджеванидзена тІевирзира иза.

– Лераме следователь, хІинцца хІокхо килсан маттахь схьахазийна дешнаш шун маттахь маьтгазчу дешнел а боьха ду, цундела доьху аса хІокхо дийриг... дешдерг а коммунистически идеологи сийсазъяр санна тІелацар, – элира Арджеванидзес дегабаам бинчу озехь. Арджеванидзен дехр лергах а ца хьаькхира следователо. ТІаккха, шен рогІехь цуьнга хаьттира:

– Алахьа, Арджеванидзе, теш ву хьан и жІар ахьа лачкьийна яц аьлла тІечІагІдан?

– Теш Дела ву! – эккхийтира вукхо, куьйгаш стигла ирх а дохуьйтуш.

– Ма яккха, ма яккха и еза цІе! Меттара хьалаиккхира мозгІар.

– Арджеванидзе, сонта ма лела! – тІечевхира следователь хьалха хиллачу дьакІовна. – Вай-м Дела а теш лоцур ву, амма дийначу адамех цхьаьнна цІе яккхяхьа!

– Дика ду, мозгІар Иорам КІанделаки!

– Сой-а-а? дада Иорам маьнги тІера охьакхеттаза висира.

– ХІааний! – тІечІагІдира Арджевалидзес. Хьалха хиллачу дьакІовна эхь ца хетаро мотт сецна витира дада Иорам. Ткьа вукхо кхидІа а дуьйцура:

– Хаттал ахьа, лераме следователь, со килсера дІаваханчул тІаьхьа мел хан яьлча яйна и жІар алий?

Следователо мозгІаре хаьттира:

– Хьуна маца хиира жІар яйний?

– Герггарчу хьесапехь шо даьллачул тІаьхьа... Аса сейфа чуъра жІар богородицан дийнахь бен схьа ма ца оьцура... Цул хьалха лачкьо а ма тарлора хІокхо и жІар...

– Ткьа хІинцца хаттал, цо мичахь лардо сейфан догІанаш? Следователо изза хаттар дира мозгІаре.

– ХІоккхузахь! – дада Иорама шен логах кхозучу зІенах катуьйхира. Следователо дІаяздире: «Сейфан догІа массо хенахь мозгІаран логах кхозура». ТІаккха керла хаттар дира: – Мухачу хьолехь хьуна карийра сейф? Иза догІа тоьхна яра я догІа бухдаьккхина яра?

– ДогІа тоьхна.

– Ахьа айхьа дІайилларий иза?

– Айсса.

– Арджеванидзеге деллерий ахьа цкьа а догІа?

– Цкьа а ца деллера! – жоп делира Иорама. ТІаккха кхийтира цу тІехь дерриге чекхдолуш хилар.

– Хазза ойлае, дада, айхьа дуьйцучун... Я хьо дегІ дика долуш вац? Иштта делахь, вайн кьамел дІатоттур ду вай, – следовательна билггала кьахийтира

мозҒарх.

– ДҒатоттур дац! – хьалаиккхира Арджеванидзе.

– Алахьа, дада, ахьа массо хенахь леладора и доҒа кочахь?

Дада Иорама корта ластийра: банехь а кочара дҒа ца йоккхура цо доҒа кхозу зҒе.

– Цуьнан кеп яккха цхьаммо а лачкьо тарлорий хьан доҒа?

Ишттаниг хила ца тарлуш лорура дада Иорама. Амма билггала цунах тешна вацара иза, цундела жоп цадалар бегҒийла хийтира цунна. Иза тҒаьхьара гҒюртира Арджеванидзен эхь-бехк самадаккха:

– Схьаала, боьха хҒума, хьайгахь берцан буьрттигал эхь дисинехь, хьанна а, меланах а йоьхкина ахьа и жҒар?

– Боьхачу хҒуманера хезаш ду суна и боьха дешнаш, – дуюхьала кхоьссира дьякҒона.

– Ахьа Глданехь муьлхачу ахчанах дина цҒенош? Соьга килсан тхов тҒехь ши гериг а хийца ца елла, ткьа ахьа...

– И цҒа сан стунден ду, ткьа килсах дерг аьлча, со цецвийлла а валац хьо санначу талархочух тешийна йолу иза кху дийне яларх а. МозҒар сенвелира. Следователь Арджеванидзена тҒечевхира:

– Хьоьгара и тайпа кхин цхьа дош хазахь, аса... – Цунна ца хиира кьола дарна бехке лоручу стагана кхин хҒун дан деза, цундела куьг а ластийна, витира цо иза.

– Ахьа-айхьа ца теллира, ткьа оцу цҒийнан кехаташ? – хаьттира Арджеванидзес. Следователю корта таҒийра. – Тпаккха суна кхерамаш хҒунда туьйсу ахьа? Хьанала стаг ларвечу меттана, ахьа гҒо доху динан гҒуллакхочуьнгахьа. Следователь вуьйхира.

– Ткьа машен? – юкьаиккхира дада Иорам.

– Накьост КҒанделаки! – цуьнга вистхилира следователь. – Оха дукха лерина теллина кху гҒуллакхах хьакхалуш долу массо хҒума... Цундела хьайн ала делахь, долчух дийца.

– Ткьа машенах дерг кху гҒуллакхах хьакхалуш дац, ткьа? – гҒайгҒане вуьйжира мозҒар.

– Таллам жҒар лачкьоран хьокьехь дҒахьош бу, ткьа машен кху юкьа йогҒуш а яц. Иза Арджеванидзен стунвешин ю.

– Сан кхин хаттарш дац – доккха садаьккхира дада Иорама, Валидол чохь долу шиша а достуш.

– Хьан дуй хаттарш? – Арджеванидзен агҒор вирзира следователь.

– Хаттаршший? – Арджеванидзе хьалагҒаьттира.

– Аса, со сайн лаамехь динах дҒахаьдда стаг а, тхан юкьараллин цҒа чохь ЦҒечу уьн тҒехь кхозуш сайн сурт а долуш атеистически юкьараллин декьашхо а суо хиларе терра, аса даррехь дҒахьедо: цкьа-делахь, хҒокху боданечу писо суна тҒехь бехкбоцу эладита кхолларна хҒара, кхидҒа ца тоьттуш, луьрачу жоьпе озор а, доҒу таҒар кхунна дар а. ШолгҒа, со бехкбоцуш а, кхуьнан эладита а бахьанехь бехкевеш хиларна, хҒинццехь оцу бехках хьалхаваккха, берриге бехк зуламхочунна КҒанделакина тҒе а бохуьйтуш. Кхин ала хҒума дац сан!

– Арджеванидзе, чопа тесна шен балдаш а цҒандина, охьахиира.

– Хъанна а, хІун а тІедожор къастор ду бакъ суьдо. Аса шуьга хоьттуш дерг и дац. Нагахь санна хъайн делахь, хаттарш де накъост КІанделакига!

– Дика ду, – Арджеванидзе юха а хъалагІаьттира, – Аса боху хІокху Делах яьллачу а, боданечу а хІумане: цо мича дехьна шен гуьржийн халкъ, шел езаниг хирйоцуш йолу паччахьан ГурандухтІан жІар?

Следователь хаттаре дІахъаьжира мозгІаре. ТІаккха цІехъана дада Иорам иэсехь самаделира генна дІаяхначу къоналлин сурт...

ИттолгІачу трамвай тІехь иза стадионе воьдуш вара. ДезертІирийн базарахь цхъаь цуьнан кисана кхевдира. Иорама кхуьнан куьг, катоьхна, схъалецира. ХІара дош ала а кхиавале, къуьно кхуьнан чІишталгах чІоггІа тІара а долуьй-туш, мохь хъаькхира:

– КІант, хъуна эхь хІунда ца хета? Пехъаьжча хьо, гарехь, обзда, дикачу доьзалехь кхийна жима стаг ву. Ткъа хьо сан кисана кхийда! Эхь ду хъуна и! Ерриге вагон Иораме бага етта а, кхерамаш тийса а елира. Цунна кхин хІумма а ца дуьсура йоьдуш лаьгташехь трамвай тІера охъаькхар бен. Иза дагадеача, Иораман чишталгах цІе елира, бІаьргашна чу хиш хІиттира.

– Ахъа хІун эр дара, дада? – хаьттира цуьнга следователо. Дада Иорам, маьнги тІера охъа а воьссина, шен чухулаюхучу бедаршций кхечу хІусам чу волавелира. Цу чохь цо пена тІехь кхозу ден ден йоккха шаялта схъа а эцна, жІар а йина, иза баттара яьккхина, шина а куьйга иза лаккха хъала а айина, хъераваьлларг санна, следователь а, Арджеванидзе а Іаш волчу чуиккхира.

– Ле хъайна, иблис! – тІе мохь а хьокхуш, шен берриге ницкъаца иза Арджеванидзен коьртах ялийтира мозгІаро. Хъалха хилла дъякІон юьстаха дІатаІа кхиавелира. Шаялтано, хІаваь а датІош, ши дакъа дира гІантан гІовлех. Дада Иорама охъаькхоссира шаялта.

– Гучуьра дІадовла! – тІе мохь хъаькхира цо, цІенкъа охъа а вужуш, шен доцчу озаца. ТІаккха вилхина дІавахара. Следователь кхийтира кхидІа бартхаттар а, протокол хІоттор а эрна хиларх. Я иза сихха дІаваха везара я кху чохь цІий Іана дезара. Цундела бехкевешверг а эцна, сихха аравелира иза ОртачІалан килса чуьра.

ШолгІа инфаркт, ша бахъанехь хІинца Бачанина юххехь хІара Іуьллуш волу, цунна дукха хан йоццуш, ши бутт хъалха, цхъана дуккхачу а нахана вевзашволчу белхачочун хІусамехь, стунда дІаваларца боьзначу бохамехь хилира. Дада Иорам барамна тІеваха а ца кхиавелира.. Цунна лазар туйьхира неІсагІин терхи тІе ког билларций, хІусамненан кочахь паччахьан Вахтанг Горгасалан йишин ГурандухтІан жІарах бІаьрг ма-кхийттинехь.

... «Скори помощь» машен чохь изсе веача, дада Иорамана лобрийн кІайн яьшки тІехь, безаме езчу жІаран меттана, йоккха цІен жІар гира. ТІаккха больнице дІакхаччалц килсан хазачу хьожанан метта Іетто дог доуьйтуш нашатыран спиртан хьожа яха гІулкх дийзира цуьнан.

Хъалхарчу инфаркто дикка Іамийначу дада Иорам шен цамгарх цхъа дош ца элира. Следовательна букъ берзийра цо, шен кхоллам Веза-Воккхачун кара дІа а луш. Иза тешна вара, мацца а цкъа бехкечунна Дала таІзар дийриг хиларх.

Аммма цхъана хІумано садуура дада Иораман: Дала зиэн, кхин ца хоржуш, хІара хІунда хаьржина? Кхинаш Іадда а битина, хІокхуьн хІунда деза-те

сел кьиза Iазап лан? Оцу хаттаршна жьопаш ца карадора дада Иорамана...

Бачана цецвуйлуш хьобжура дада Иораме. Важа тамашийна стаг хIорш болчу веанчул тIаьхьа мозгIар ца вавзал хийцавеллера. Къамел дечура а сецнера. Иза тхьозволар, дахарх тешам бар я кхеравалар дара цунах кхеташ вацара Бачана-м хьовха, ша дада Иорам а. Амма шатайпа Iаламат шеко йоццуш хилира: мозгIарна йицьелира и цIа долу меттиг а, хIусамден цIе а. Йицьелира юьхьйоцчу Tевеанчо уьрсаций цуьнан иэсан оцу ирчачу буьйсанах дагалецамаш болу цхьа маьIиг дIахадийча санна. Шен дахарх даредар санна бакъдерг хаййтира дада Иорам Бачанина больничера аравала цхьа кIира дисча. Амма Бачана мел дехарш дарх, мел хьийзорах Иорама цIе ца яккхира жIар йолчу ден, мозгIар шечунна тIера ца волура, дада Иорама хадам боллуш дуьхьало йира жоп дала...

Tбилисехь грипп яьржинера. Больницехь дIакхайкхинера ткъа денна карантин. Профессоро Tедилларца цомгашчарна тIе ца буьтура атталла гергара нах а, генарнашша-м хьехор бацара вай. Учахула бIарлагIаш санна дIасалелара яххьаш кисешца кьайлаяхна больницан белхахой. Профессоро ша дийнахь кхузза толлура палаташ. Иза тарьеллера йийсаре лаьцначу гIопах, ура-аттала тIома хьоза а дан лур доцчу. Цундела Бачанин цецваларан доза дацара цхьана Iуьйрана цуьнан палатин неI дIа а еллаелла, неIсагIехь цуьнан бераллин доттагI ВахтIанг Амкадзе, вела а воьлуш, гучуваьлча.

– Вахо! – меттара хьалаайвелира Бачана.

– Маршалла ду могоаречу нехан президенте, хьомсарчу Бачане.

Амбокадзес юкьарчу стоьла тIе йиллира цхьа йоккха ларча. TIаккха Бачанин маьнгина тIе а веана, шен даккхийчу куьйгашца иза

маравоьллира. Юха, ларлуш, шен гIайби тIе охьа а виллина, шек дIа а воцуш омра дира:

– ДIатовжа, кхин меттах а ма хьиз. Профессоро хьуна волавелла лела мегар дац аьлла. Маршалла ду хьобга! – Иорамехьа дIавирзира иза.

– Хьобга а ду иштта! – жоп делира Иорам.

– Хьо чу муха веана? – Бачана шена гучух тешаш вацара.

– Доккха хIума дара иза-м! Наха-м банка чу а бовлий, цу чуйра ахча а дIахьо. Ткъа хьо волчу палати чу ван иштта хала а дац! – велакъежира Амбокадзе.

– Хьо мичара вели?! – шен доттагIчуьнга кхидIа а хаттарш дора Бачана. Амбокадзес дада Иораман агIор корта ластийра.

– ХIан, довзал шайна, – меттавеара Бачана. – ХIара сан шира доттагI Вахтанг Амбокадзе ву, ткъа хIара палатехула сан доттагI ОртагIалан килсан мозгIар дада Иорам КIанделакIи ву.

– Делахь-хIета, инфаркт мозгIаршна а хуьлу-кх? Ша Дела вац, ткъа церан охIланча? – вела а луш, чIоггIа дада Иораман куьг Iаьвдира Амбокадзес.

– Охьахаа, дийцал тхуна муьлхачу махо валийна хьо тхо долчу? Хьуна муха дагавеара со?

Амбокадзе, гIант Бачанин гIовлехьа а диллина, охьа а хиьна, минотехь гергга корта а лестош цуьнга хьобжуш а Iийна, тIаккха жоп дала волавелира:

– Пуллакх иштта ду... Со веара. Берашца цхьаьна кхийтира. Соьга боху: «Бачо шеца дIадахьа воллу паспорт...»

– ХIун-у-н? – ца кхийтира Бачана.

– Вала кечвелла боху. «Муха вала» – хойтту аса. «Иштта боху цара, йоккха инфаркт а хилла, куыйгаш некха тIе а дехкина, леш ву». «Иштта хила йиш яц! – боху аса.

– Иза цхьа боьха хIума ю! Цо аьшпаш буйтту. МоттаргIанаш ю лелораш. Собыца Iодика а ца еш, вала хIуттур вац из». Иштта хьо волчу веар-кха. Малхаза ву собыца. Иза чу ца витира. Арахь ладоьгIуш Iаш ву.

– Ткъа хьо чу муха витира?

– Со волавелла профессорна тIевахара. «Лераме профессор, боху аса, Рамишвили волчу тIевитахьа со. Пхийтта шо ду суна иза ганза!»

– Ткъа хьо мила ву? – хойтту профессоро. «ХIумма вац-кха. Цхьа адам дух!»

– «Цхьа адам делахь, дIа тIе гIуо. Аса пурба ло хьуна!» ТIехдика стаг ву иза. Суна хIара хан йоккхуш гина вац иштта догдика профессор.

– Харц лубйш ву хьо! Кхин хIун дийцира ахьа цуьнга?

– ХIун, хIун! Со цхьа миска буо ду элир-кха...

– Жоблк ю хьо! – велавелира Бачана.

– Реза ву со и хила а... ХIан, схьадийцал, муха ву хьо?

Дог муха ду?

– Балех хьалхавели, аблла хета суна...

– ХIета, цхьаьний хьалхадевлла шу... Схьахьажахьа, суна профессоро кхо минот бен хан ца елла... Кху чохь моханаш ду хьуна, – Амбокадзес, стоьл тIера схьа а эцна, шегара тIоьрмиг дIакховдийра.

– Сих ма ло. Ахьа хIун молханаш дуьйцу – юкьахвеккхира иза Бачана. – Сайн чобтах кхин а кхо минот хан ло аса хьуна. Дийцахьа: хьо мичхьа вара, хIун лелош вара, дукха Iен веаний хьо? ХIун дан воллу хьо? Собыгара гIо оьший?

– Суна хIумма ца оьшу, хьан могашалла а, хьан аьтту а бойцург. Дуьнен тIехь цхьа стаг вац Вахтанг Амбокадзена гIо дан лур долуш...

– Дика ду, жимма Iехьа, хьажийтахьа со хьайга...

– Хьажа, хьомениг, амма профессор чувагIахь цуьнга къамел ахьа дийр ду хьуна! – Бачане дIахьедира Амбокадзес.

– Дика ду! – тIетайра иза.

– Делахь-хIета... Важа гIуллакх хьуна дагадогIу... Амбокадзе юха а бIаьца йира дада Иорама агIор.

– Дийца ахьа, дийца ахьа, иза вайниг ву, – велавелира Бачана.

– ХIаь, дагадогIий хьуна ЛаткIинан лам тIехь, Тбилисина тIехьа, аса саьнгар яьккхина...

Бачана корта таIийра.

– Иза мичахь дара? – цецваьлла, хьаьттира дада Иорама. Иза Тбилисехь кхьиьна ву, амма цкъа а ца хезна цунна оцу саьнгаоан цIе йоккхуш.

– Шун килсера гуш яц иза, дада, – кхетийра Амбокадзес. ТIаккха кхидIа а дуьйцура: – Оцу балхана преми йогIура ялх эзарнера шийтга эзаре кхаччалц. Тхойша ший хиларна: со а, Баджаджгана а, тхойшинна ялх-ялх делира хIоранна а, цул сов Архангельске путевкаш а, дий шо даьккхира аса цигахь. Хьуна хаа ма хьабий, цхьаь ца деш со Iан ца лой. Ах хьун хьаькхира ас, дечигах гIуллакхдечу

промышленностан аьтту беш. Цул тIаьхьа дакъалецира марафонехь вадарехь. Тхо иттех вара веддарг. Архангельскера Караганда кхаччалц.

– ГIашший? – цецвелира дада Иорам.

– ГIаш а, цIерпошта тIехь а.

– Къонахий ду-кх шу! – хастийра мозгIара.

– Юха Столыпина вагонаш чохь даькхира. ТIаьхьарчу зиле кхоь бен ца кхечира. Оцунна кхин а шишша эзар сом преми елира. Со саьнгариин говзанча хиларе терра, цхьана доккхачу гIуллакхе дIакхачийра. Аса яьккхира дика саьнгар. Амма болх чекхболучу хенахь тIекхийтира иза... Кхоь велира. Дийна со цхьаь висира. Цундела тхуна йогIуш йолу вархI эзар сом преми суна кхечира. Иштта Свердловске путевка а... ВорхI а, хьалхалера пхийтта а. Нийса дуй иза?

– Нийса ду! – тIетайра Бачана.

– ХIинца со Тбилисехь ву. Кхо де ду со схьавеана. Цкъачунна болх бац суна. Амма суна кхузахь шортта гIуллакхаш ду-м боху. Ткъа со ойла еш ву: пенсе вахача хIун дара техьа бохуш? Дерригенна тIе туй а кхоьссина, садаIа... ХIан? КIадвелла со, сан ваша кIадвелла... – Амбокадзес доккха садаьккхира.

– Цул диканиг хьуна дагадан йиш а яц! – хазахийтира Бачанина. – Дера ваха веза пенсе дукха чехка-м! Сацам биэ. Дохьу аса! Хьан чохь Iен хIусам яц? Со волчохь Iизэ! Вахо, сан хьомениг, дош луо хьуо пенсе гIур ву алий! – Бачанин аз дегийра.

– Ахьа хIун дуйцу, Бачана Акакиевич, иза хIунда вьоду пенсе? БугIа санна, могаш-таза ву! – ЧIогIа элира дада Иорама.

– Дукха хала говзалла ю сайниг, дада! – шийло велавелира Амбокадзе. – Сайн шовзткъе пхеа шарах ткъе итт аса лаьттан бухахь я кор-неI доцчу хIусамашкахь даьккхина.

– ХIаь, – тIетайра мозгIар. – Амма гIуллакх дац саьнгарш яхар, амма нахана оьшуш ду.

– Реза ма хилалахь, тIаккха аса хаза а хеташ хьайчуьнца хуйцуру ю сайн говзалла, – велавелира Амбокадзе.

– Вахо, ахьа хIинца шозлагIа дуйцуш ду иза! – дагадаийтира Бачана.

– Ткъа хIинца чекхдаьлла и! Со кIадвелла. Вала а лаьа суна, Иэтим – Гурджис ма-аллара, сайн хьомечу Тбилисехь! ДагадогIий хьуна? Маршалла ду хьобга, Тбилиси, хьомсара сан гIала! Хьан некъах тилла кIант – со, хьобца вукха, хьалха санна.

– Хьожуш хилалахь, Ваханг, дош-дош хила деза хьуна!

– ХIаь, Бачо, дош-дош хила деза! – Амбокадзе хьалагIаьттира. – ХIаь, хIара молханаш, – шен тIоьрмиг дIа а баьстина, Бачанин маьнги тIе охьадоьхкира цо, цхьа барз мехий, нуьйдарчий, порошоккий. ХIара атеронид ду, хIара интенсайн, хIара панангин, ткъа хIара кордарон, перитрат, персантин, иштта эральдин, пульс – норма. Ткъа хIара хьерабевлачаран молха ду – валиум.

– Вахо, хьо ву-кха телхинарг! ХIара молханаш мичара девлла хьуна? – дукха цецваьллачу Бачанин бага разьелира.

– Хезий хьуна, дада? Иштта ду-кх массо хенахь а, массара и цхьа сонта хаттар до-кха соьга: мичара девлла, мичара девлла? Суна хIун хаьа хIорш мичара ду? ДIаэцахьа, оцо кхачадо хьуна шадерриг.

– ХІаъ, хІара молханаш Іаламат деза ма ду, вуно деза, – ойлане элира Бачана, тІаккха уыш хержа волавелира иза, шена хьалхадерш цхьа жовхІарш долуш санна.

– Цуьнан оила царех ахча деллачо йийр ю, хьуна хІун ду? – бегашехьа даьккхира шайн къамел Амбокадзес. – Хьуна а ю инфаркт? – хаьттира цо мозгІаре.

– Инфаркт а, дуьнен тІехь мел йолу важа цамгарш а! – садаьккхира дада Иорама.

– Делахь-хІета, шу шиъ цхьана палати чохь а хилча, цхьаьна пхьор деш а хилча, лерамечу дадин хир ду ах молханаш. Іедал-Іедал ду. ХІинца со дІавоьду. Сан хан чекхьяьлла. Ткъа хьан йовхарш суна бен дІа а яц! – Амбокадзес мара а вуллуш, чІоггІа шен некъа тІе таийра Бачана. – Іудикайойла дада! – дада Иораме а олуш, сихачу боларца неІаре вахара иза. НеІарехь вуха а вирзина, леррина Бачане хьаьжира шен тамашийна хазачу а сингаттамечу а бІаьргашца.

– Хьожуш хилалахь, Бачо, вала ма лизлахь. ЧІоггІа вела а велла, неІ тІетуьйхира цо.

– Мила ву и дика керста, лераме Бачана? Со-м цунна баркалла ала а ма ца кхиавели, – хаьттира дада Иорама.

– Къу ву, дада! Говза къу! – олуш, Бачана цІеххьана хьаьлхинчу бІаьрхин къурд бира.

ХІХ

Бачана машен некъан йистехь сацийра.

Самадлон гунаш а, аренаш а кІорга диллинчу лайн бухахь Іохкура. Гонаха гуш цхьа дийна са дацара. генарчу юьртарчу ценойн тІехула хьалагІуьтттура кІайн яйчу мархийн кІур. Уыш сийна-цІенчу стигла хьалаоьхура, исбаьхьа бустамаш а тоьгуш. Арен тІехь цхьаццанхьа гушдолчу чІанадевллачу дитташа дагабохкуьйтура гІайгІанна бакъабелла, йиш йоцуш цхьаьнакхета, амма воьшашка куьйгаш а кховдийна лаятта вовшийн дукхабезарш.

Машен чуьра ара а ваьлла, чкъурге хьежа хІоьттира Бачана. Шена тІера кетар охьа а тесна, Мария а араелира. Кхуьнга дош а ца олуш, лайлахула дІаедира иза.

– Ахь хІун до? – тІаьхьа мохь туьйхира Бачана. Марияс жоп ца делира. иза гоьллец диллинчу лайн буха а оьхуш, едда йоьдура. Когах цІен-лекха мачаш а, белшашна тІе тесна къорза йовлакх а долуш йолчу иза ша а цхьана доккхачу зезагах тера яра. Бачана чІогІа самукьадаларца а, доккхачу дозаллийца а хьоьжура оцу дийначу, лайлахула уьдучу зезаге. Цунна хаьара иза шен, деккъа шен цхьаьннан, кхечу цхьана а стеган долахь а доцуш зезаг дуй.

ЦІеххьана охьа а таьІна, канашкахь ло а эцна, иза шен коьрта тІе охьадоьттира Марияс.

– Бачана, схьаволахь! – тІекхайкхира цо.

Шена тІера кетар машенна чу а кхоьссина, Мариян лорах вахара Бачана. ЦІеххьана лайлахула ида, керча дог хилира цуьнан. Марияна тІекхачарций, катохьна иза схьа а лаяцна, куьйгашна тІехь лаккха хьала а айина, хьовза а йина, тІаккха ший, лайла охьа а кхетта, къайладелира. Шовкъе дахана, лайх дуьзначу

лергашций, бѣаьргашций, цу шимма дукха Гуьнцѣалгаш бехира, даккхий синош а дохуш, дела а доьлуш. Тѣаккха эххар, ницкъ а кхачийна Гуьллура Мария. Кѣарула ѣаьржа цуьнан месаш лайлахула дѣасаяьржинера, ткѣа берзина накха ирх-охѣа лелара. Хѣинца иза таллархочо эккхийна, лайла кхоьссинчу лух тера яра.

Бачана цец-акъ вуьйлуш хьобѣжура Мариан исбаьхьчу юьхье. Тѣаккха кхин тоха са а ца хилла, цуьнан кегий, шелделла лергаш шен карахъ а Јовдуш, цуьнан догучу балдашна тѣекхийтира. Хѣинца цара цѣхѣаьний садоьЈура, – цѣхѣана дахарца дехара и шиь. Дехха Иллира и шиь меттах ца хьовш, шайн чѣоГѣа деталучу дегнашка ладоьГуш.

– Хѣалагѣатта! – цѣхѣхѣана элира Марияс, Бачана юьстах дѣа а тоттуш.

Бачана хѣалагѣаьттира.

– Дѣаверза!

Цо бохург дира Бачана. Тѣаккха юѣа Мариан агѣор дѣавирзича, шен бѣаьргех ца тийшира иза: ерзина Мария цунна хѣалха лаьтгара исбаьхѣа хаза мас-малик санна. Бачана бѣаьргаш тѣехѣабдира, тѣаккха юѣа а дѣадиллира. Мария лайлахъ Гуьллура, гарехъ, набкхетта яра иза. Сихха цунна хѣалха гора а вахана, цуьнан белшашна кѣел куьйгаш а дахийтина, некха тѣе барт а боккхуш, элира:

– Ахѣа дийриг хѣун ду, сонтаниг, шело лоцур ма ю ахѣа?

– Ши шо дара аса кху дийне ладоьГу, хьомениг...

Хѣинца кхочушхили. Хѣинца соьца сан малх бу... Ахѣа хѣун шело юьйцу? – Марияс маравоьллира Бачана.

Цул тѣаьхѣа малх лаьтта лахбелира. Самадлон ло диллинчу арахула чекхбаьлла, шен кѣайн довха духар Адаман берийн тѣаьхѣенах шинна тѣе а тесна, церан коьрте охѣа а бижна, уьш техко хѣоьттира, мерзачу набаро церан бѣаьрнегѣарш тѣекъовллалц. Тѣаккха шен дезчу денна кечѣеллачу куьзганах кѣегачу стигланан ана дѣабахара.

... Кхеравелла хѣала а иккхина, Бачана бѣаьргтуьйхира маьлхан зѣаьнарш кѣегачу лѣйн арене. Уьш шаьш дара: Мария, Бачана, малх.

Ведда машенна тѣе а вахана, кетар схѣа а эцна, иштта ведда Мариана тѣе вухавеара. Иза кетарна юкѣа а хѣарчийна шина а куьйга схѣа а лаьцна, машенна тѣе яьхѣира.

Минот а ялале адамаш лелаш доцчу урамехула уьш охѣа, Тбилиси йолчу агѣор, буьссуш бара. Шавнабан килсан уьйтѣахъ Марияс ешна байташ дагаьхѣкира Бачанина:

Малх-малхалг сан хьоме,

Ма бузахѣа дукѣал тѣехѣа

Ца го, цѣхѣа йоѣ гѣорош йоллу,

Хѣайн зѣаьнаршца и йохѣехѣа.

Сихло сан кхокхалиг маракъовла,

Хѣайн безаман дош цуьнга ала.

Хазаниг ладоьГуш Ийр яц,

Кхин лохур ву шена кхана.

Тѣехѣарчу гѣанта а хиьна, йоьлхуш яра Мария. Амма иза халахетийтинчу, емалѣинчу зудчун елхар дацара. Иза буххенца кхиниг дара: Бачанина

девзашдоцчу, иза кхеташвоцчу я тЕкхуьурвоцчуьнца даиманна дІасакъастар санна елхар дара. Цунна деган кІоргехъ иза хаам хаъара, цундела ца хІуттура иза йоьлхуш йолчу Мария теян.

КІоджоран интернатора, букъ тЕхъа кхозуш тІоьрмигаш а долуш, цІа догу кІант а, йоІ а, шаш болччохъ Іадийна севцира.

– ДІахъажахъа, Натя! – куьг дІа а тосуш, эккхийтира кІанта. Самадлон арена тЕхъ сийна-къегачу царца догуш ло дара.

НеІаран тІомана тЕхъа Бачанина кехат карийра. Редакторан иэсо цунна хыйхира кехат буха яздина куьг доцуш хилар. И кехат кисанна а диллина, неІ а йиллина, чохъа а ваьлла, стоьлан хъалха а хиъна, дІадаьстира цо бохча.

Кехат баккъала кІел яздина куьг доцуш а, цул сов маьтгазчу сурташца кечдина а дара.

Беннаш кІел яздина куьйгаш доцу кехаташ чекхдевллера Бачанин карахула. Ткъа хІара, цо доьшург, цо хІинцалц дешначарна тЕхула экххаш дара шен имансизаллийца.

«Лераме Бачана АкІакІиевич!

Аса декъалво хьо хъан неІарна тЕхула цІен панар гучуяларца. Шен кхахъпаллийца а, Тбилисерчу берриге кхахъпа мехкарийн хъехамчина а хъан царца карийна кхин а цхъа узу маІаш йолу етт (мел халахетахъ а, цунах старгІа алалур дац!) цецвийла оьший, ткъа, оцу зудчо – кхахъпаллин цамгарийн кочаро – хьо иштга комаьрша шен цамгаршца кхобуш хиларх. Цунна безам – иза даьхнилелоран фермашкахъ шортга шура ялийтархъама бежанашна хъалха дуьллуш долу докъар ду. И «шура» лекъча тІаьхъа хир ду, лераме Бачана АкІакІиевич, хъан цІа сов хаза кхолуш а, цуьнан серлонехъ ахъа хІинца хІара кехат а доьшуш йолу цІен панар дІаяккха. ХІара кехат кІел яздина куьг дацахъ а, хьох билггала къахеташ яздина ду. Ларъе хъайн цІе, хъайн сий-лерам!..»

Кехат юьстах охъа а диллина, хъаж тІе тоьхна шийла хъацар дІадаьккхира Бачана. Кехат доьшучу хенахъ, цуьнан лерехъ декара девза, чІогІа дика девза аз. Кехат зудчо яздинчух тера дара. Амма Бачанина хетара боьршачу стеган ондачу куьйго шен хъе чу, хьостамий санна, оцу акхачу йозанан хІора дош чудетташ санна. Уьш кІорга а, чІогІа а чудеттара, царех цкъа а паргІатвалалур вуй-те аьлла Бачанина а хоьтуйтуш. Амма аз! Маца, мичахъ хезна и цунна? Везан Дела, дагадаийтахъа! Кхин дагадогІург а ца хилла, Бачана суьрташка хъежа хІоьттира... Царел маьтгаза, боьха суьрташ кхин гур дуй-те аьлла дара уьш. Уьш баккъала дуй-те аьлла шеко кхоллаялар церан тЕхдикалла тЕчІагІъяр санна лара хъакъ дара. Бачанин бІаьргаш чу бода хІоьттира, синпха беттабала болабелира. Дуьне чекхдаьлла аьлла цунна хеттачу хенахъ, цІеххъана буькъачу бодашкахъ дегай-овхонаш зІаьнар къегира. Цхъана сурта тЕхъ цунна гира... ерзина Мария. И сурт Бачанин гІортор хилла а, и суьрташ харц хилар Јорадаккхаран а теш хилла дІахІоьттира кху хьолехъ: Бачанина суьрта тЕхъ ца евзира Мария. Мариян юьхъ йолу сурта тІера зуда Мария яцара.

Стола тІе охъакхиссира Бачана суьрташ. Цунна дагаеара Мария. Нана-Делан суртана хъалха гораяхана Іаш. ТІаккха цуьнан бІаьрхъалхахула чекхъелира шурула кІайн ло диллина Самадлон аре. ТІаккха цІеххъана Бачанин безам белира дерриге дуьненах. Дог доьхна, воьхначу цуьнан куьг телефонан биргІи тІе

кхевдира, доттагIех цхъаьнга зIе тоха, сапаргIатдаккха. Амма цунна цхъа а номер дага ца еара. Цунна дага ца веара шен цхъа а доттагI... ТIаккха Бачана биргIа охъайиллира.

КIел яздина куьг доцу кехат кхаьчна цхъа кIира даьллачул тIаьхъа Бачана а, Мария а СагIанлугIан ресторанан цхъана жимчу кабинета чохь хиьна Iара. Стол тIехь ши шиша чагIар а, кхаьрзина картолаш чохь йолу ялгIу а, цIандина бIараш а чохь – Мариян дукхадеза даар – бошхап а дара.

Бачана вист ца хуьлура. Ша тхъамда хир ю аьлла дIакхайкхина Мария бат ваьшта яхийта ца кхиош екара: поэзих, историх, искусствох, дийнатех, дельфинех, седарчех, тIомалелачу бошхепех, безамах. Лензаллех, адамиин синош кхечийн кийра диссарх дуйцура цо. Бачана молура. Ша Марияца резахилча, цо корта таIабора, реза ца хилча – ца кхуйсура. Вист а ца хуьлуш, Мариян даккхийчу, безаман цIарах лепачу бIаьргашна чу а хьобжуш, малар муьйлуш Iара. Мариян тидамза ца дисира Бачана ойланашка вахана хилар. Амма цо цхъа а хIума ца хоттура цуьнга. Бакьду, цкъацкъа шен къамел хаттарца юкъахдоккхура:

– Хьо ладугIуш вуй, хьомениг? – олий.

ТIечIагIдеш, Бачана корта ластабора, тIаккха Мария шениг дийца йола-лора. Ткъа оцу хенахь Бачана шен ойланаш еш хуьлура. ХIан-хIа, Мариян дIадахначух а, хиндолчух а, цуьнан дог-цIеналлах а, тешамах а, хазаллах а, хьекъалх а яцара и ойланаш. Цуьнан садуург кхин дара: дIагайта-те я ма гайта-те Марияга шен чухуларчу кисанара кIел куьгца яздина кехат. Цо вагавора иза, цIийдинчу эчиго санна.

ЧагIарх стака а дуьзна, Марияс цIеххъана элира:

– Сан дIадахначух хIунда ца хотту ахъа? – аьлла.

Бачана вегийра.

– Ахъа хIун элира-а? – хаьттира цо, жоплана хан кхоош.

– Аса хобгту хьобга: хьуна сан дIадаханарг хаа ца лаьа? Кхо шо ду вайша во-вшашна деза, амма ахъа цкъа а ца хаьттина соьга, со муха яьхна хьо вовзале...

– Сайна хаа ца лаьа дела ца хобгту-кх, – жоп делира Бачана, бIаьргаш дIа а дерзош.

– Бакь дац иза... Хьуна и Iаламат чIогIа хаа лаьа. Амма ахъа соьга ца хобгту. ХIунда? Аса-айса дийцаре ладобгIуш Iаш ву хьо. Иштта дац иза?

Бачана корта охъабахийтира.

– Хьо кхоьруш ву, сан хьомениг. Хьо бакь ву. Со-суо а кхоьру... – Марияс чагIарх къурд а бина, шен дакъаделла балдаш дашийра. – Со хьол а чIогIа кхоьру... Хьо воцуш йисарна ца кхоьру со, сайн дIадаханарг дагадайта.

– Мария, хIара суьйре къахьийр яц вайша... – дийхира Бачана.

– ХIара-м йобхна яьллера. Iуьйранна дуьйна а... Алахъа, хьомениг, хIун ду хилларг? Суна шадерриг гуш а, даго схъахьобхуш а ма ду...

– ХIумма ца хилла. Хьох дуй буу аса!

– Атга-м буу ахъа и дуй! – елаелира Мария. Стака хъала а айина, чагIарх чекх серлоне а хъаьжна, меллаша элира:

– Вайшиннах хьалха лийрдолчунна тIера дIамер ду вай!

– Мария, аса доьху хьобга, кху суьйренах тезет ма дехъа! Хьох дика самукь-

адаьлла яра. Хинца хIун хилла хьуна?

– ДIамала!

Бачана дIамелира. Марияс юха а кедаш дуьзира.

– Ткъа хIинца соьга ладогIа... Со сайн дахарехь пхоьазза яла а елла, пхоьазза ден а елла. Дуьххъара со елира кхераелла, ткъа деньелира цхьааллехь... ШозлагIа со елира цхьааллехь, ткъа деньелира мотгаргIанехь... КхозлагIа со елира мотгаргIанехь, ткъа деньелира бендацарехь... ДобазлагIа со елира бендацарехь, ткъа деньелира цабезамехь... ПхоьазлагIа со елира цабезамехь, ткъа деньелира безамехь. Хинца со ехаш ю Iаламат боккхачу, дерриге дахар чулоцучу безамехь. Хууш хилалахь, безамехь лийр а ю со. Иза сан тIаьххъара Южалла хир ю. Оцу Южаллел тIаьхъа со цкъа а юхаденлур яц... Со даималлин безамехь дIайовр ю, ешна дIаер ю. Цундела суна бен а хетац суо маца елча а, со ца кхоьру яларх... Аса хIара кад дIамолу сайн ялхалгIачу, тIаьххъарчу яларна тIера!

Шен кад а бассийна, Бачанин бIаьргашна чу хьаьжира Мария.

Оцу тамашийначу зудчуьнга дIахьобжура Бачана. Цунна ца хаара ша хIун жоп дала деза. ТIехIоьттира сакIамден еха тийналла. Бачанина хетаелира хIара чохь шина декъе екъаелча санна. Цхьана декъехь Мария йисира, хIара ша – вукху декъехь. Мариян агIо хIаваах, йовхонах, дахарх, безамах юьзна яра, ткъа хIара буьрсачу, Iадочу есаллехь, хIаваь доцчу, есачу агIор висира. Са ца дукъадалийта сихха хьала а гIаьттина, столана го а баьккхина, Марияна юххе охьа а хиьна, иза мара а йоьллина, даима баьццара лаьттачу дахаран диттана санна, корта цуьнан некха тIе а биллина дIатийра. Марияс Бачанин коьрта тIерачу месашна барт а баьккхина, паргIата хаьттира:

– Алахъа соьга, хIун ду хьан сагатдийриг?

Шен чухуларчу кисанара, куьг яздина доцу кехат а, маьтгаза суьрташ а чохь долу бохча схьа а даьккхина, марияна хьалха охьадиллира. Иза ехха хьийжира бохчане, тIаккха схьадаьстира. Цкъа хьалха лерина суьрташка а хьаьжна, кехат дийшира.

Зудчун юьхь тIера бIаьрг дIа ца боккхуш Iаш волчу Бачанина цхьа а тайпа хийцам ца хаабелира. Амма Марияс, кехатца дерг чекхдаьккхина, шен даккхий бIаьргаш шена тIедобгIча, Бачана кхийтира ша далийтинчу доккхачу гIалатах. Мариян бIаьргашна чохь кхардаман я цабезаман меттана, цунна гира пайдабоцчу шина Адаме – кехат даийтинчуьнга а, кхуьнга шега а боккха кьинхетам а, доглазар а.

Мария хьалагIаьттира.

– Зуда маьтгазайоккхург цхьалла ю, хьомениг. Иштта боьрша стаг а, цундела цкъа а цхьа ца виса хьажахъа...

... Цхьана,шина, кхаа сахьтехь ресторана чохь Ийра Бачана, амма Мария юха ца еара. Оцу тамашийначу зудчун куралло цецваьккхира Бачана.

– ХIан, хIан... э-э-э... накьост дIаяхана дукха хан ю... – ала хIоттавелира эхь хеташ волу официант.

– ХIаь, хIаь хаьа суна, – элира воьхначу Бачана.

– Бехк ма биллалахь, амма... Тхан ресторан дIачIогIуш ю... Нагахь санна хьо...

– ХIаь, хIаь, бехк ма билла. Мел догIу соьгара?

Шега схъакховдийначу счете дѝа а ца хьожуш, богу мах дѝабелира. Официант аравелира.

Кегий аьхкаш еш кехат а, суьрташ а этѝа а дина, чимтосурга чу а тийсина, царех цѝе тесира Бачана. Цкъа хьалха суртийн кескаш яга йолаелира. Минотехь гергга Ийра Бачана адамийн сибаташ, совса а севсий, тѝаккха даша а деший, чим хуэлий дѝадовш тергалдеш. Чимтосурго цхьа жима жобъжахати дагаяйтира цунна. Тѝаккха цѝе кехатах яьлча, Бачанина юха а схъахезира девзашдолу аз.

Иза Иадийна висира.

Кехато Сандро Магѝлаперидзен озаца къамел дора.

XX

Дада Иорам больницера дѝавохуьйтуш вара оршотан дийнахь, амма иза чоѝѝа дуьхьалвелира шинарин дийнахь бен ша дѝаѝѝур вац, аьлла.

Бачанина и буйса иштта шен дерриге дахарехь дагахь йисира.

...Буйса юккѝе йобдучу хенахь дада Иорам метгара хьала а гѝаьттина, когбуьхьар Бачанин маьнгина тѝевахара. Ша наб кхетта ву моттийтира Бачана.

– Бачана Акакиевич! – меллаша кхайкхира мозѝѝар. Бачана меттах ца велира. Бачана набъеш хиларх тешна волу мозѝѝар горавахара.

– Веза-воккха Дела! – олуш, дада Иорама жѝар йира. – Тхо лардархо! Сийлахь-еза йоѝ Мария! Шуна хьалха Иуьллуш ву хѝара Делан лай Бачана Рамишвили. Цунна шена а ца хаьа ша хьан кѝант вуйла, хьан са а, хьан кьинхетам а буй. Оьѝѝаз ма гѝолаш цунна, цо шун гѝуллакхаш кхечийн цѝарах кхочушдарна. Оьѝѝаз ма гѝолаш, хѝунда аьлча, цунна ца хаьа иза шех тешаш волу Дела, Шун маьѝданашкахь а, лаамца а ша кхоллавеллий... Ницкъ болуш волу Дела, цуьнан охѝланча а, иза ларвархо а хилахьара Хьо! Ехха хан лахьара Ахь цунна Хьайна хьалха дѝа ца хѝотта, хѝунда аьлча, кху дуьненахь дукха мел веа. цо Ахьа кхоьлличу дуьненахь алссам дѝадуьйр ду диканан а, кьинхетаман а хѝу. Хьуна цхьаь дац, ткьа, лаьтта тѝехь хьеннан цѝарах чѝаѝѝийча а маршо, нийсо, цѝеналла, дикалла? Нагахь санна кхолламан кхиэл хиллехь хьан цѝе юкьара дѝаяккха, амма чѝаѝѝѝур ду бѝеннаш шерашекахь хьан гѝуллакхаш, – иштта хуьлда-кх иза... Еза-сийлахь Мария, ахьа дахаран хѝу тесна, лийр доцу са хѝунда диллина адамна чу? Хьайн дегамоллина а, хьайн сий лакхадаккха а ма ца дина хьа иза! Ахьа къобалдеш дац, ткьа Адаман тайпанан дегнаш а, хьекьал а карладалор?..

Сийлахь-воккха а, ницкъ болуш а ву цо гѝуллакхден Дела, хѝунда аьлча, ахьа хьуо дѝавеллачу гѝуллакхах теша йиш яц. Делан лаам цунна ца хилча... Хѝара, Бачана Рамишвили, Иуьллуш ву-кх хьан хьалха, ткьа аса, хьан когийн чено, хьан дозадоцчу дикаллин цхьа хѝуро, суждане а воьдуш доьху хьобга, кьинхетам бехьа цунах хьайна дуьхьалвеллачу хьайн лайх. Нагахь санна хьо хьайн кхиэл йина ваьллехь, цуьнан меттана сан дегѝа а, сан са а дѝаэцахьа, хѝунда аьлча, сан ницкъ ца кхечи цуьнан даг чуьра кхин Дела дѝа а а эккхийна, иза хьох тешачу новкъа ваккха...

Дада Иорам хьалаѝаьттира, кхузза Бачанина жѝара а йина, тѝаккха шен кочара жима жѝар схьа а яьккхина, ларлуш иза Бачанин гѝевлина буха а йиллина,

охъавижира... Бачана вехха Ийра наб ца кхеташ. Ткъа тIаккха, иза самаваълча, дада Иорам палати чохъ вацара. Иза синбилгало гучуяларций дIаваханера...

Цул тIаьхъа цхъа кIира даълча Бачана а вара больничера дIавоьдуш. Дог тохадолуьйтуш дара цуьнан лъьрашца къастор. Палатин лъьран а, фельдшер-йоIан Женин а бIаьргех хи делира, царна то а велла дIавоьдуш волчу стагах къахеташ долуш санна. Хьалхарчу дийнахъ Бачанин палати чу еара Женя. Банки чу кIайн кхо зезаг а диллина, иза гIанта тIе охъахиира. Шен Иудикаян хIара еана моьттуш, ачана, вела а воьлуш, ладоьгIуш Iара. Амма Женя йист ца хуьлура.

– Йистхилахъа Женя!

Женя юьйхира.

– Делахъ-хIета, аса дIадолур ду. Бачана, хъала а гIаьттина, тIе а вахана, фельдшер-йоьIан куьйгана барт баьккхира.

– Хьоме Женя, нийсса лелча-м, со вара хIара зезагаш хьуна дала. Амма суна теша лаба, сан догдикачу кьинхетамен йишас и сох, воттаза хьакхазчу а, баркалле воцчу а шаьш дарбанаш лелорхочуьнгара баьллачу бехканна гечдийриг хиларх.

– Бачана Акакиевич, – юкьахваьккхира Бачана Женяс. – Хьо цомгаш Iуьллуш волуш, кхуза хIора дийнахъ а йогIура цхъа зуда. ЧIогIа хаза зуда... Цо хоттура хьан могашалла муха ю олий а, иштта...

Бачанин са лацаделира.

– ХIун зуда, Женя? – хаьттира цо, хIинца шадерригенах кхетташехъ.

– Цо дуй байитина соьга, хьобга ма алахъара аьлла.

– Цуьнан цIе хIун ю?

– Ца хаба суна... ХIора денна ян а йогIий, йоьлхура... йоьлхура... Хьуна ца хаба, мила хила тарлуш ю иза?

– Хаба, Женя.

– Цунна хьо чIогIа дукхавеза... Кехат а дитина цо, хьо больнигичера аравоккхучу дийнахъ дIало аьлла. ХIара ду иза... Бачана схъайицира кехат. Шен дог тохадалар къайладаккха гIерташ, банки чуьра зезагаш хержа волавелира иза.

– Цунна хьо чIогIа дукхавеза, Бачана Акакиевич!

– Баркалла хьуна, Женя!

– Иза чIогIа дика, чIогIа хаза ю, Бачана Акакиевич! Гонаха Iаьржа басар хьаькхначу Женин бIаьргашна чу хиш хIиттира.

– Хьо ю, хьоме Женя, массарел дика а, хаза а! – Бачана кхин цкъа а барт баьккхира фельдшеран куьйгана. Женя сихха хъала а иккхина, палати чуьра араелира. Маьнги тIе дIа а тевжина, дегочу куьйгаца кехат чохъ долу бохча схъадаьстира Бачана.

«Сан хьомениг!

ХIинца, Дала сан дехарш а хезна, хьан дахар сайна деллачул тIаьхъа, суна лаба – доглазар а, бехк цабиллар а ца доьхуш – хьуна хьалха, дерриге адамаллин бохамаш а, тIедоьхкина вонаш а чохъ болчу дуо чу а тарлур бац аьлла хетало, амма хIара кехатан цуьрг тоьйна сайн лазам дIабалхо...

Ткъа шо хьалха сол хьекъал долуш а, хаза а бер дацара... Иштта сол вон кхеташ-кхийина а... Шайн миллион дас-нанас со ирс доцуш хилийтарна дIадобьхира... Аса цкъа а ца лъьрура цхъаннан а тергам, иштта суна ца оьшура

– я ишколехъ а, я урамехъ а – цхъамма а куыг лавцна лелор а. Цкъа, со новкъа-яккха «дехарш» динчийн машен тӕе хиъча, тӕаккха...дайна дӕделира сан дахар, хӕумма йоцург хилира сан цӕарах а... Цул тӕаъхъа хилларг соьга дӕа ца азло... Аса оцу хъокъехъ дуьххъара дуьйцуш ду. Далла а, хъуна а хъалха дуьйцу... Суо Цивгомборан хъуьнах жӕара тӕе ирх оьल्लीна карийра суна. Сан къоналла хӕинца а кхозуш ю оцу ахъаьгначу жӕара тӕехъ...

... Цул тӕаъхъа со ехара йоьлхуш а, хелхаюьйлуш а, иштта кху дийне схъак-хечира со. Тӕаккха цӕеххъана сацаелира. Суна дагавеара Дела, аса жӕар йира. Ткъа хӕинца со хъуна хъалха гора лавтташ ю. Аса доьху хъобга: дӕаэцахъа сан дахар, дӕаэцахъа оцу дерриге шерашкахъ хъайна тӕе кхийдина жоьжахатин ӕазапех чекхдаьлла сан са а... Аса декъалию и жоьжахати, хӕунда аьлча хъуна тӕе некъ цунах чекхболуш хилла...»

Нагахъ санна оцу минотехъ лобраша Бачанин кардиограмма якккхинехъ, больницехъ кхин вехха ӕилла дезар дара цуьнан. Седуксенан ши нуьйда дӕа а мелла, Бачана шен даге дехар дира дӕате аьлла. Цуьнан дегӕах юха а хъаьрчира цӕен дохк, тӕаккха набкхийтира. Иза яра цомгаш хилчахъана гӕенаш а ца гуш цунна дуьххъара кхетта наб. ӕуьйрана, массаьрций ӕодика а йина, профессор волчу охъавоьссира Бачана.

Профессор, белхан йоккхачу стоьлан хъалха а хиъна, доккха гойтучу куьзганах чекх лерина цхъана хӕумане хъобжуш вара. Цкъа хъалха Бачана кхеташ вадара профессоро лелочух, ткъа кхетча, дегӕе зуз хъаьдира: профессорна хъалха ӕохкура масех тайп-тайпана беснаш а, кепаш а йолу адамын куьйгаша дина дегнаш. Бачанин дог вон хилира. Иза сихха, вахана, неӕарехъ лавтгачу гӕанта охъалахвелира. Корта хъала а айбина, цецваьлла, Бачане хъаьжира профессор. Иза вевзича, шен карара дог охъа а диллина, цунна тӕе волавелира.

– Чӕогӕа, чӕогӕа казахета суна, Бачана Акакиевич, хъо гина. Кхин а доккха казахетар ду суна хъо хъуо волавелла тӕевар!

Цу шимма вовшийн куьйгаш ӕаьвдира.

– Хъуна хӕун хилла? – сакх-сема хилира профессор. – Хъан куыг ша санна шийла ма ду? Стол тӕехъ ӕохкучу дегнийн кепашна бӕаьрг дӕабаккха ца лора Бачанина. Шадоллучух кхийтира профессор. Сихха стоьла тӕе а вахана, куыг хъаькхна гӕутух чохъ къайлаехира цо дегнийн кепаш.

– Тарлахъ, валерьянка... – хала ала делира Бачане. Ишкапа чуьра валерьянка схъа а эцна, масех тӕадам стакана чу а божийна, царех хи а тоьхна, Бачане дӕакховдийра.

– Дӕамала. Хъайн Делан дуьхъа, цхъа а хӕума тидаме ма эца.

Бачанин пха муха бетгало хъаьжира профессор.

– Кхераме хӕумма дац. Хӕинца дӕадер ду. Вогӕ-вогӕуш, меттавеара Бачана. Хӕара хӕун ду, профессор? – хаьттира цо эххар.

– Дӕора аьлла хӕумма дац... Хӕинца муха хета хъуна?

– Баркалла. Дегӕ меттадеа.

– И дика ду! Хӕоккхуза, кӕдачу гӕанта тӕе хаахъа. Томехъчех къамелаш дийр ду вайшимма. Профессора кӕорга-кӕдачу гӕанта тӕе охъахайра Бачана. Цхъажимма соцунгӕа а хилла, Бачана юха а хаьттира: – Профессор, иза хӕун, хила тарлуш дуй? Шашь дина дог? Хилла лара. Хӕара дий шо ду эса иштгачу даг-

ца дехаш долу... Оцо воккхавеван веза хьо, хала а ца хоьтуйтуш. Дийна дог кхечунна дилларо дикачу жамлашка ца кхачийра. Хьан цамгар – иза даг тIера схьадогIуш долчу цIийн пхенех хью хьакхаяларан бахьаненна кхетта ю. Цундела миокардан а, инфарктан а, цIийн кхачо цахиларан а Iаткъам лан тарло муьлххачу а тIедиллинчу могош-тазачу даго. Цунна даредина Кристиан Бернарда ша а... Вуьшта, оцу хьокъехь юха некъехь! – профессора куьг ластийра. – Мадарра аьлча, собца Iудика а ца еш, хьо дIавахана моьттуш, дегабаамбина Iаш вара со, – элира цо вела а воьлуш, Бачанин голах куьг а тухуш.

– Цунна веаний со-м хьо волчу. Уггар хьалха доккха баркалла ду хьуна сан тергам а, дола а дарна. ШолгIа, суна кьинтIера а вала сан маьнгин юххехь набйоцуш буйсанаш текха хьайн дезарна. ТIаьххьара, хьан говзаллина а, хьан дашочу куьйгашна а хастам хуьлда! ала лаьара суна – Бачанина чIогIа лаьара и сийлахь, шен шогачу юьхьмаршна тIехь догдикалле а, хьекъале а бIаьргаш кьегаш долу стаг кьевллина мара а воьллина, цунна барт баккха.

– Суна баркалла ала аса дина хIумма дац, ткъа со хасторна баркалла аса хьуна олу.

– Суна ца хаьа, айса муха а, стенца а хьуна дIадоькхур ду шадерриг. Ахьа суна мел динчун мах хада а лур бац. Цундела пурба ло суна, ваша, сайна хьоме стаг санна хью веза...

– Баркалла! – Бачанин дешнаша эхь хетийтинчу профессора. – Баркалла! – юха а элира цо, ша хIун до а ца хууш йозанан стоьлан тIутахк схьа а узуш. Амма Бачане дIахьажавелча, цунна хетачух а кхетта, сихха дIакъевлира.

Бачана чIоггIа велавелира.

– Гой хьуна, хьо хIинца кхунах воьлла! – оьккхуйтуш, ша а велавелира профессор.

– Суна дан дуьсург кхин хIун ду? – куьйгаш дIасахийтира Бачана.

– ХIумма дан хьан дезар дац, сан тIедахкарш, дIаса ца таьПаш, ахьа кхочушдахь, – элира профессора, шен даккхий куьйгаш стоьл тIе а докхуш.

– Кхочушдийр ду, – муьтIахь хиларца элира Бачана.

– Цигаьрка – дIаяккха! ЧагIаррий, кьаьркьий – дIадаккха! Хьена кхача – дIабаккха! Буйсанна наб цаяр – дIадаккха! Зударий – дIабаха!

– И дахар ду, ткъа? – сингаттаме хаьттира Бачана.

– Инфаркт миокарда а, лакхахь дагардина хIуманаш а юкьара дIадаьхча дуьсуш дерг дахар ду, – даррехь хууш дерг тIечIагIдира профессора, Бачана кхи дIа а вахийтархьама.

– Маццалц? – хаьттира Бачана хин буха воьдуш, чемхалгах тийсалучу озаца.

– Хьалхарчу шина шарахь, ирх-пурх, царел тIаьхьарчу шина шарахь – ларвелча дика хир ду, кхин а шина шарахь – хьайн лаамехь. Хьо кхерош вац со, Бачана Акакиевич, амма кхетахьа: ахьа текхнарг шеца бегаш бан мегаш йоцу шуьйра инфаркт миокарда ю... дан ма-деззара деган доладича, иза дуьззина меттахIуттур ду, тIаккха хIинцалц ваьхначул кхул тIаьхьа а вехар ву хьо. Амма дог лардан, хьеста деза. Дагна ша хьестар деза...

– Кхеташ ду, профессор. Ткъа хIинца пурба ло суна хьайца Iудикаяна, – Бачана хьалагIаьттира.

– ЛадогIахьа, Бачана Акакиевич! Даиманна йицьелахь тхан больница.

Дала ма довзийтигла хьуна, кхин суна тевар. Кхеташ ду, лоьрана санна, – тетуьйхира профессора. – Аса хьобца Юдикайо Кюрггера дагна там хиларца... ХIара ши бутт суна сан дерриге дахаран меха бу. Нодар Григорьевич...

– Со ца кхийтира ахьа аьллачух...

– Шен дахарехь цкъа мукъане стага хала цамгар такха еза. Оцо гIо дийр ду цунна са меттахь, паргIат шен дахаран некъан ойла ян а, цуьнан маххадо а. Оцу агIор хIокху больницо суна, маххада а лурбоцуш, доккха гIо дина.

– Суна хетарехь, хьан дахаран некъ юха жамIаш дан а, маххадо а оьшуш бац.

– Хьуна иштта хета? – велавелира Бачана.

– Соьга хьаттича-м, иштта ду иза.

– Шун больницехь аса баьккхина ши бутт-Iаламате хIуманаш схьаделларан зама яра суна.

– ХIун схьадиллина ахьа?

– Абаден Iадат.

– ХIу-у-н – эькхийтира цецваьллачу профессора.

– Абаден Iадат, – юха а элира Бачана.

– Мм...м... Ахьа ма-боххура хилча, оцу Iадатан цхьа бух хила а беза-кх. Иштта дац иза?

– Хила беза дера!

– Иза суна бовзуйтур бацара ахьа? Аса тешаво хьо, Бачана Акакиевич, иза хьобгара дIадаккха а, я со юкъавалаве ала а ца гIерта хьуна со! – бегаш бира профессора.

– Цуьнан маьIна иштта ду, Нодар Григорьевич. ХIаь... Адаман са бIозза деза ду цуьнан дегIал... Иза цхьаннан дIакхехьа цадаллал деза ду. Цундела вай, адамаш, ваьш дехаш мел ду вовшийн гIортораш хилла, вовшийн синошна чу лензалла кхолла хьовса деза: хьо-сайчунна, важа-кхозлагIчунна, иштта дIа кхин а, чаккхе а йоцуш...ХIунда аьлча, Iожалле стаг цхьалха ца витийта. Профессора цецваьлла ладоьгIура Бачана дуьйцучуьнга.

– Чолхе Iадат ду, дуьххьалдIа аьлча, ахьа схьадиллинар, Бачана Акакиевич! – элира цо вехха вист ца хуьлуш а Iийна.

– Чолхе Iадат! – тIетайра Бачана.

– Иза дахарехь кхочушда лур ду аьлла дегайовхо ю хьан?

– Иштта ца хилча дуьнен тIехь ваха а ца оьшура. Со а, ма-дарра аьлча, хIинца велла Iуьллуш хир вара.

Бачана профессоре куьг дIакховдийра. Важа цунна юххе хилира. TIаккха Бачана, Iен а ца велла, мара а воьллина, шен некха тIе таIийра профессор.

– ХIаь... – элира профессора, – хьуна адамийн куьйгаша дина дог мегар дац... Ишттачу дагца хьо вехар вац... Тамашийна стаг ву-кх хьо! TIаккха шен белшашна тIехь профессоран хьастаме куьйгаш хааделча, иза кхийтира абаден Iадат болх беш хиларх...

Бачана дIаяхийтира шена тIаьхьаяийтина машен. КIлара ЦеткIинан урамехь трамвайн некъ а хадийна, 25 февралан ураме а ваьлла, Плехановн проспекте охьавахара иза. Больницехь ши бутт боккхуш Бачана хераваьллера гIалин гIовгIанах. Цундела хIинца корта хьийзара, яй-й егайора настарш. Иза

Іаламат меллаша а, ларлуш а воҒура. Ткѡа Тбилиси шен даималерчу дахар-ца ехара: ҒовҒа йора, мохъ беттара, эхІ аьлла хІума эккхарна кхоьбура, тий-жара, йоьбура, ҒовҒа йора. Плехановн проспектехула, ши татол санна, шина а аҒорхула, дІасалелаш адамиин тобанаш яра. Оцу Іоврашкахула нах, татоле цхъанхъа дІатекхадойтуш долу пепниин ханнаш санна дІаоьбура. Уьш вовших бетталора, вовшийн сецабора, цхъаь дуьйцура, къуьйсуре, куьйгаш лестадора, тІаккха юха а дІаса а къаьстий, оцу Іоврийн кІуркІманехъ дІабовра. Проспектехула дехъа ма-веллинехъ, Бачана а дІахуьйдира оцу адамиин Іовраша. Адамашна га тесна ваха Ғертара иза, шен болар а ца сацош. Проспектера Марджанишвили ураме велира иза. Кхузахъ иза адамиин инзаре доккхачу татолан керлачу тулҒеша, шайн мара а воьллина, кхидІа ваьхьира. Бачанина хааделира урамийн деттадаларх херделла шен дог, дул-дулуш цунах дІадулуш хилар, Ғалин ҒовҒанах иза ша вуоларе терра. Эххар цуьнан дагна карийра мацах дІабайна Ғалин мукъам, тІаккха иза, массо санна, амма ларлуш, тешам боллуш а, майра а некадан волавелира адамиин тулҒенашкахула.

Марджанишвили цІарахчу театран хаамийн бІоҒамна юххехъ сацавелира иза. Кхана театро дуьххъара гайта езаш яра кхуьнан доттаҒчун пьеси тІехъ хІотгийна «Дала хаьржина нах жоьжахатахъ» спектакль. Бачанин кийрахъ цхъа хІума, лалош, ешира. Цуьнан дерриге дегІехула чекхъелира цхъа таме йовхо. «Дала хаьржинарш жоьжахатахъ» – юха а шен дагахъ элира цо. тІаккха велавелира. тІайна юххехъ дегІехъ цхъа кІадо хааелира Бачанина. ХІан-хІа, иза яцара цамгаран са тохадолуьйтуш кІадо, ткѡа дегІана томе, йин кІадо яра. Такси а сацийна, аьтту аҒор тІехъа хиира иза.

- Стенга? – хаьттира шофера, счетчик хъала а латош.
- Мария йолчу, – жоп делира Бачана.
- Мила йолчу-у?! – цецваьлла шофер кхуьнан аҒор вирзира.
- Мария...

Гуьржийн маттера гочийнарг
Султан Маргошвили

¹Удзо, ШиомҒивиме – Тбилисина гонахара шира килсаш.

Культурин дахар

ХУЦУЕВА Фатима

Нохчийн Республикин культурин тӀаьхьалонаш

Вайн махкара культурин а, историн а тӀаьхьалонаш башха а, шаш саннарш дуйненахь кхин йоцуш а ю. Уьш дӀакъасто йишйоцуш ю Кавказан лаьмнийн исбаьхьчу Ӏаламах, нохчийн къоман буьрсачу историх а, цуьнан культурах а.

Нохчийн Республикин историн а, культурин а ХӀолламаш – ерриг Россин мехала тӀаьхьало ю, вайн республика а, Росси а цхьаьна кхиарехь доккхачу маӀӀнехь йолуш. Цундела вайн махкахой а, Ӏедал а жопаллехь ду уьш ларьарехь а, керлачу чкъурана йовзийгарехь а.

Юккъерчу бӀешерийн Нохчийчоьнан архитектура – иза шех тера кхин боцу хилам бу дуйненан культурин. Архитектурин ХӀолламашна юкӀахь вовшашна герга хиларца къасто мегар ду динан хьашташ кхочушдеш хилла гӀишлошший, тайпанийн маьлхан кешнашший, тӀеман а, нах чохь Ӏаш хилла а бӀаьвнашший.

Нохчийн Респбликехь Ӏедало Ӏалашъян къастийна историн а, культурин а ХӀолламаш хилла ца Ӏаш, шатайпана мехалла йолу меттигаш а ю. Нохч-ПалгӀайн АССР-н Министрийн Совето 1988-чу шеран 15-чу ноябрехь кхоьллина Органан музей-заповедник, иза Россин Федерацин Президентан Указца федеральни мехалла йолчу историн а, культурин а тӀаьхьалонна юкӀа а яхийтина.

Органан музей-заповедникна юкӀабогӀу Чаьнтийн-Органан, Шаройн-Органан лакхенашций, ткӀа иштта Веданан, ТӀехьа-Мартанан кӀоштийн

лаъмнийн дакъшна тѣра историн а, культурин хЮлламашший. Уьш берриге а вошашца цхьа зѣ йолуш, цхьаьнабьзна бу. Заповеднико дІалоцу 233,8 эзар гектар меттиг, Хойн-Макажойн, Итум-Кхаьллен, Ялхоройн-ГаланчЮжан, МІайстан-Маьлхайистан а чІажжашкахь. Цу тѣхь билгалъяьккхина культурин а, историн а 650 тІаьхьалонан гІишло, царна юкьахь – 160 сов глап а йолуш. Ерриге а кхо бѣе сов нах баьхний (гІала), бѣе сов тѣман бЮввий, ткъа иштта 20 динан хьашташ кхочушдаран гІишлой, 140 герга тайп-тайпаначу хьолехь дисна маьлхан кешнашший ду цигахь, шех тера кхин йоцчу Іаламан ландшафта тѣхь, дукхахдолу дийнаташший, ораматашший Цпечу Книги юкьадахийтина а долуш.

Заповедникан бухехь «Дарин некъан» дийна йисна меттигаш а, ткъа иштта дуккха а кхин мехаллаш а ю, вайн культура чЮгІа

хьалдолуш хилар гойтуш йолу.

Музей-заповедник кхолларо аьтто бина историн а, культурин а алссам хЮлламаш юхаметтахИтто а, тѣейогучу ханна уьш ларъян а. Оцу хьелашкахь бен и меттигаш Іалашлур а яц, туристийн дог-ойла царна тѣе а ерзалур яц.

Нохчийн ламанан декъан архитектура – дуьненан исторехь а ша саннарг

кхин боцу хилам бу. Кавказехь къаьсттина кхиьна хилла нохчийн бІаьвнаш йоттаран говзалла. Иза дика гучудолу юккьерчу бѣшерашкахь гІишлошгъярехь лакхе хилла дІахЮьттинчу нохчийн тѣман бІаьвнаш йоттарехь. Цу бІаьвнаша цецвоккху шайн хазаллица, массо а агЮр шайн дІахЮттам кхачаме хиларца а. Уьш чЮгІа мехала ю вайн истори, халкъан Іер-дахаррий, культурий йовзийтарехь а...

І9-гІа бѣешо долалуш бІаьвнаш хІинчачул мосийтгазза дукха хилла. Цхьа бѣешо хьалха а Органан чЮжах «БІаьвнийн чЮж» олуш хилла. И тІулгийн инзаре-яккхий гІишлош бѣшерашкахь хІалакйна.

ДІадаханчу бѣшераан 90-чуй, карарчу бѣшераан хьалхарчуй шерашкахьлерчу бохамечу хиламаший, церан тІаьхьалонаший уггаре хьалха кхочушдан дезачех цхьаь хилар хоуьйту оцу гІуллакхашший цхьаьна дерриг

дуьненан культурин мехаллаш лоруш болу вайн историн а, культурин а хЮлламаш ларбаран болх. ДукхахЮолу гИшлош тоян а, юхаметтахИтто а езаш ю, ткъа ЦЮй-Пхьедин, Васар-кхаьллин маьлхан кешнаш дАкъовла деза, кхиндIа а доха ца дайта...

Нохчийн Республикин куьйгалло бок-ка тидам Тебохуьйту культурин а, историн а тIаьхьалонаш ларьярна. НР-н куьйгалхочо Кадыровс Р.А. билгалдаьккхина уьш ларьяр доккха маьIна долуш гЮллакх хилар, вайн махкахошна юкъяхь гИллакх-оьздангалла а, даймахке безам кхиорехь а бечу балхахь а, ерриг Нохчийчоь кхиарехь а церан маьIна. Цо тIедиллина иза хаамийн гИрсашкахула вайн махкарчу бахархошна довзийтар а.

НР-н культурин Министерствохь кхобллина ю культурин тIаьхьалонаш (историн а, культурин а хЮлламаш) ларьяран а, царех пайдаэцаран а Департамент. Цуьнан куьйгаллехь ву Музакаев Гелани.

Оцу департаментехь болхбеш бу дуккха а говзанчаш. Департаментан коьрта декхар – культурин тIаьхьалонаш ларьярехь Россин Федерацин а, Нохчийн Республикин а законаш кхочушдарна тIехь тидамбар ду.

Департаментан белхажой меттигашка дIасабоьлху, хЮллабийн суьрташ доху, талламан акташ хИттадо, ткъа иштта хИнца царех пайдаоьцучу нахаца тIелацарш а хИттадо. Телацаршкахь билгалдоху ларбечу хЮлламах хаамашший, кхочушдан дезаршший, пайдаэцаран хьелашший, уьш кхочушдаррий. Департамент кхоблличхьана 125 лардаран тIелацар хЮттийна. Карарчу хенахь ЦЮй-Пхьедан маьлхан кешнаш толлуш бу Департаментан белхажой – Бекамурзаев СаьИд, Заурбеков Iалавди, Исаев Абу...

Культурин тIаьхьалонаш ларьярехь республикехь леррина йолчу Программица («Нохчийн Республикин культура (2008-2011 шш)» Нохчийн Республикин Культурин Министерствоно дIабаьхьна юккьерчу бIешерийн гИшлошьяран хЮлламаш тобаран-юхаметтахИтторан белхаш (Пакоч, Хас-кхаьлла, Сатгойн, Шаройн тIеман бIаьвнаш, ХИмойн чохь Iаш хилла бIов).

Инвестицин программица дIабаьхьна

Уш-кхаьллера хан бIов тояран-юхаметтахIотторан болх. Болх муха бо тергонехь латтош Департамент ю.

Нохчийн Республикин культурин тIаьхьалонаш ларъяр – чолхе болх бу. И тидаме а оьцуш, Департаменто хIиттийна Программаш («Нохчийн Республикин культурин тIаьхьалонаш ларъяр (2012-2015 шш.), «Нохчийн Республикин культурин тIаьхьалонаш (историн а, культурин а хIолламаш), хIинца долучу хьолан а, царех пайдаэцаран а Мониторинг (2012-2015 шш.)». Цара къастабо Iедалан культурин политикехь историн а, культурин а хIолламаш ларбаран а, уьш шуьйра бовзийтаран а некъаш...

Шо шаре мел долу, ерриг Россехь санна, Нохчийн Республикехь алсамболу историн а, культурин а тIаьхьалонаш ларъяр а, церан тIаламбарх а болу кхетам. Цо чIагдо, бIешерийн тешаш хилла лаьтташ болу историн а, культурин а хIолламаш ларбар вайн республикин бахархойн юкъяра гIуллакх хилла дIахIуттург хилар.

Гочинарг Минкаилов Эльбрус

Критика а, литературоведени а

АЛИЕВА Зарина

Даймехкан аматаш

Нохчийн маттах ойла ян воьлча, мотт дуьнен чуьра даболуш бу бохучу хабаршка ладоьгIча, кхечу кегийчу къаьмнийн хьал муха ду хаа лаьа. Иштта ларамза карадеанчу 2009-чу шеран «Иностранная литература» журналехь бIаьрг сецира «Кисана биллал болу Даймохк» («Карманная страна») цIе йолу Жорж Безсоноффа язйинчу эссе тIехь. Автора цу тIехь буйцург шайн Даймохк бара, шайн бовшболу Даймохк. ХIинцца шайна карийна болу, юхаметтахIоттош йолчу пачхьалкхца, даймохк бовш бу церан. 1979-чу шарахь автономни пачхьалкх йина, шайн даздарш а, шайн мотт пачхьалкхан боллушшехь, де мел долу кыйлуш бу церан мотт. Каталонски мотт испанхойн матто юьстахототтуш бу, юкьараллин дахарехь испански матто дукха декхарш

кхочушдо дела. Каталонски маттахь телевиденехь цхьа канал ю, цхьа газет а ду. Амма цара халкъан синкхетам кхиарехь цхьа а декхар кхочуш ца до, юха-юха а цхьанхьа иккхина газан баллон йийцар, я тIаьхьабисина богIучу цIерпоштах хаамбалар бен, дуьйцуш хIума дац бохуш, яздо эссен автора. Испанин маттара гочбинчу хIора хаамна бухахь газетера меттиг дIалацархьама детташ даккхий суьрташ ду. Цу маттахь иккхина газан баллон йоцург, кхин дийца хIума ца хилча, меттан кхиар ца хуьлу, тIаккха и мотт халкъана оьшуш а ца хуьлу.

Масийтта шерашкахь бицбалийта бихкина лаьттина мотт, йицйина культура, пачхьалкх йоцуш, даьржина къам, тахана царна шайн бух тIе юхадерза хала ду. Шайн маттаца, культурица йолу зIе, уьйр хаьдда церан. Законехь а, пачхьалкхан тIегIанехь а мотт а, культура а йолуш ю аьлла, дIакхайкхийна ду, амма иза лелорехь а, иьшарехь а хьал лахделла догIу.

Нохчийчохь долу хьал дагадаийтира оцу эссен автора, вайчарех тера бара церан лазамаш, шен халкъан хиндолчух ойлаеш, дегалазамца язйина яра.

Баланаьш, лазамаш бийцарх, уьш белхорах гIуллакх толур, нислур дац, уьш эшоран некь бу лаха безаш.

ХIора заманан шен билгалонаш хуьлу, шатайпаналла, хIора замано шен тIегIаткъаман ницкъ кхуллу. Масала, тахана вайна орамашка духадерза, и орамаш бовза гIо до хаамийн гIирсаша, журналаша, газеташа, радиос, телевиденис. Къаьбсттина кегийрхошца бешболу болх бу мехала, хIунда аьлча жимчохь

шайна дІаделларг, кхетамехь чІагІдинарг заманан йохаллехь довр дац церан. Советан Іедало дийнна чкърор шайн маттах хердира, тахана а и чкърор цу матте юха ца дерзалуш лаьтга, дуккха а хІума дайна, дицдина. Цундела, жимчохь дуьйна беран синкхетам шен кърман амалшца, Гиллакхашца кхио безаш бу, шен мотт хаар – иза коьрта декхар дуйла а хоуьйтуш.

Мотт – иза деккба цхьа кърмелдан, дешнаш лега хаар дац, мотт – иза кърман хьекьал, дийнна философи, цуьнан синкхетам бу, шен Іадаташца, историца, дуьненахьежамашца. Абдулаев Лечас ма-аллара:

«Вайн ненан мотт кху дуьненна хиьча,

Вайн ненан мотт – иза ворхІе да». Оцу дешнийн маьІна шуьйра ду, вайна схьагучу дешнел а. Мотт хуучунна, церан маьІнах кхета хала хир дац. Вайн дайшкахь цІена нохчийн бух тІера схьаваьллагучунна шен ворхІе ден цІераш яха хаа дезаш хилла, берана пхийтгара далале Іамош хилла, цу цІерашца дай бовзарца церан сийдан а. Оьзда нохчочун цхьа билгало хилла иза. Нохчийн мотт хаарца, хьо мила ву хаьа хьуна, мичара ву, хьан орамаш мичхьара ду. Вайн олуш ду: «Мотт хууш вац и», – и кърмелдан хууш вац бохург дац. Цуьнан маьІна, нахана юкьахь лела хууш вац, Іадатийн гураш ца девза, оьзда вац бохург ду. Нохчийн матто эзарнаш шерашкахь кхиййна болу кърман синкхетам шена чохь Іалашбина.

Бексултанов Мусан дешнашца аьлча: «Кърм шен дахарх тешаш хила деза, шен туьйранах а, изсах а. Дюгарчу вайн Башломо итт бІешо хьалха дахка бина хилла аьлча, иза бакь хила дезаш ду – цу ломо дахка бар. Кърман шех а, шен исторех а болу тешам иза бу – шен мехкан фольклорехь дуьйцуш дерш бакь хетар, хІунда аьлча и дийцарш хьох кърм дина дийцарш ду, эзарнаш шераш хьалха хьан кърмо цкба иштга кху махкахь, кху лаьттахь, Нохчийчохь, кхоьллина долу. Кърм матто, изсо, фольклоро, легендаша, туьйранаша, ша тІехь Іачу лаьтто деш ду, и дерриг а цу кърман истори а хуьлуш, цу кърман тоьшалла». Тхо ду, ала, тхан хилла, ала, бух бийца тоьшалла деза, и тоьшалла маттаца бен карор дац. Дуьнен тІера кърмаш, шайн орамашка духадоьрзуш, шайн мотт, истори толлуш ду. Масала, Эстонехь Іедало дукха ахча дІахецна шайн фольклор гуль-йита Іалашо йолуш. Фольклор евзашболу нах жимлуш бу, боху цара, цундела уьш сиха бу йозанехь шайн халкьах дош дита. Иза цхьана эстонин кърман изшам хилла ца Іа, дуккхаьчу халкьашна тІехІоьттинарг ду иза. Чкърураш хийца-даларца хийцало дуккха а мехаллаш, дуккха а хІума доьза дов.

Цхьа хІума гуттар дийцаре даьккхича, дийца дуккха а хІумнаш карадо, дийца дезархьама дуьйцуш. Амма, гІуллакхашка ца даьккхича, муьлхха хІума хабар хуьлий доьрзу. Ойланаш а, дешдолу гІуллакх а цхьаьнадогІуш хилча, берка-те тІаьхье йоцуш ца доьрзу. Масала, кхузахь хьахо лаьа Ахмадов Мусас йолийна телевизионни проект «Хаарийн бІов». И передача кегийрхошна лерина ю, царна мотт, истори, халкьан хилларг-лелларг доьзуйтуш. Амма оцу передачин хьовсархойх дукхахберш баккхий нах бу. Хийла наха араьхь, новкьахь баркал-лаш олу Мусана, и передача кхолларна. Вайн баккхийчу нахана шайн хилла дахар карладолу цу передаче хьовсуш, шайн бераллин ловзарш, аларш, шайн жималлин сатийсамаш юхаденло. ДІадаханчух безам хета нахана и передача. Ойлайича, и передача кегийрхошна кървсам хилла ца Іа, иза боккьал этногра-

фически Илманан болх бу. Хунда аьлча, наха Нохчийчуьра массо маьПера доуьйтуш долчу хаттаршца, кицанашца, ширачу аларшца, фразеологизмашца, хетал-металшца тлеюзуш ю вайн халкъан фольклор, кхиош бу нохчийн мотт. Цуьнца цхьаьна вай мел генадевлла вешан хуманна, кьеггина гуш а хуьлу. Масала, тЕкхуьчу чкъурана вайна юкъахь лелладолу дешнаш ца девза: бажа, жий, Iеха, айма, бохь, бухь – кхин а масане ду уьш. Йицлуш лаьтта диттийн, акхаройн, кьинхьегаман гIирсийн цIераш. Масала, тахана кегийрхошна цхьана а хьесапе доцуш хета, цхьана хенахь вайн дайша Iер-дахаран философица доьзна, шайна чохь кхетош-кхиоран маьIна долу вайнехан тидамаш: «Зингатиин барз ма бохабе, догIа догIур ду». Цуьнан маьIна ду дуьнен чохь мел кхоьллинчу хIуман, сагалматийн а цхьаьна, дахар мехала хилар, жимчу гIалат тIера кхоллало даккхий зуламаш, гондхьара Iаламан тергамбе бохург ду. «Баьпкан цуьргаш диьча, хаза хир ву» – хIуманан тIаламбен, Делан беркат Iалашде, кхоаде бохург дара. «Лаьтта тIе йовха хIума ма йилла, латта лазор ду, я онда ког а ма баккха», – кхин дуккха а ду уьш, хIинца шайн маьIнаш дайна, вайн дай ойланашца а, дечу гIуллакхашца а цIена латтийна тидамаш.

Ойланаш а кьен ю кегийрхойн: нохчийн маттахь пхи предложени ялае аьлча, дешнаш ца карош буьсу уьш. Киншкаш кIезиг ешар ду иза, гондхьара дахаран тидамбеш, ойланаш кIезиг яр ду. Иза вайн хIораннан юкъара лазам бу, цундела, и лазамаш эшош, къахьега деза. Кегийрхойн синкхетам лакхабоккхуш, гIо-накъосталла до оцу тайпа передачаша. Передача ерзош, Ахмадов Мусас олуш долу дош хуьлу кегийрхойн дагах кхеташ, церан дикачу гIуллакхаш тIехь яхь меттахйоккхуш, шен ненан матте марзо кхулуш, вайн хьекьалечу дайша санна, хьекьале кица а далаш, до цо шен хьехар, хIокху чулацачу биьмогIанашца къамел дерза а деш:

«Ша схьадаьлла шан тарх йиц а елла,
Хьаьдда додахь лаьмнийн цIена шовда,
ТIулгаш юкъахь шен хи кхачаделла,
Эрна довр ду, дIа ца кхеташ хIордах

Муьлххачу заманан шен дика а, воун а хIуманаш хуьлу. Масала, вайна хIинцца шен харцонашца Iорадаьлладу советан Iедалан идеологи чIогIа яра, цуьнан кхетош-кхиоран ницкъ тIеIаткъаме бара. Цу заманахь кхиинчарна тахана а Iаткъамбеш ю хIетахьлера эшарш, исбаьхьаллин фильмаш. Цара шайн даймохк беа Iамадора, дуьненахь хуьлунна хьо декъа а валаш, хIора стеган шен мах болуш, дуьнен чохь цунах дозуш дуккха а хIуманаш дуй хоуьйтуш, шена тIехь махкана а, халкъана а хьалха декхар хилар чIагI деш, иза юкъараллин стаг хиларе терра. Иштта дацахь а и, хьуна моттуьйтура, хьобгахь цхьа ницкъ хилар. Царах яра, нахана езаелла, патриотически чулацам болуш «Щит и меч» цIе йолу исбаьхьаллин фильм, цуьнан турпалхойх тера хила лаьара, церан амалехь кхиа а. Даймохк ларбеш, цуьнан дуьхьа шен са ца кхоадан а. Оцу ерриг исбаьхьаллин фильман чулацам шена чулоцуш, дагах кхеташ дара цу чохь дIаолуш долу илли – Вениамин Баснера яздинчу дешнаш тIехь «С чего начинается Родина», дIаолушверг Марк Бернес вара. Амма цу заманахь Дай-

мохк шуьйра бара, цуьнан маьйна а шуьйра, массеран цхьа Даймохк – «Советски Союз» цӀе йолуш. Нохчийчоь ян а яцара, юй хууш а, гуттар ларъешйолчу радио чохь нохчийн концерт йоцург. Нохчийчоь – хьан доьзал бара, хьан чуьра хьал, гергарлонийн юкъаметтигаш а, Йер-дахар а.

Тахана, заманаш хийцаелча, жималлехь хилла хьежамаш хийцабелча, и эшар цхьанхьа сьяхезча, геннарчу, бакъхиллий-те аьлла хетачу геналле вуьгу, ойла-ян волало: «Сан Даймохк мичара болабелла, Даймохк, буй хууш, маца дуьйна хаабелла? Дагалецамаш листа волало, суьрташ дуьхьалхӀуьтту: ненан туьйранаш, цо бер дижош олуш долу илии дагадогӀу, хьайн кора хьалхара дуьхьара заза хецна туьркийн дитт дагатосу, малх кхеттачу дийнахь кӀайн ло диллича санна, мерза хьожа яржочу зазано кӀайдина дитташ, дитташна гондхьара латта, зазанан хьожа дӀасакхьохьуш, байн ловзу мох. Масане ду уьш, дуьхьара дуьне довза, ахь дуьненчу йиллина неӀ, хьуна дуьхьара хааделла дуьненан сибаташ, цецвоккхуш, шен хазаллах Ӏадош, инзаре! Мелла а тӀаьхьа хиира хьуна дуьхьара санна, шозлагӀа кхин гур йоций а и хазалла (Бексултанов Муса. «Цкъа гиннарг шозлагӀа хӀунда»), хӀора денна гушйолу стигал а, дуьхьара санна, сийна хир яц, дуьхьара санна, малх а лепар бац, дог дохдеш, мархашна тӀаьхьа са а ийалур дац цадевзачунна тӀаьхьа. И суьрташ хьуна хьоме ду – хьан бераллера суьрташ, хьан дӀадахнарг ду цаьрца. Амма, дӀадахнарг дан ца дайта, вайн изэсехь и суьрташ юхадендан ницкъ бу дешан. Зама юхаяло, дӀадайна нохчийн Йер-дахар шен хӀора цхьанхьара охьаеллачу мӀаьргонца, сибатца, марзонашца хьуна дуьхьалхӀотто:

«Суна дагаохьучу бераллах сан воккхавер и бералла дацара хӀинца, и зама яра, и хьелаш а, хӀетахьлера Йер-дахар а, дерриг а хьан-хьайн а долуш: чохь а, аре а, гонахьара сурт а. Нохчочун доьзал бара суна тахна хьоме хетарг, муьлххачу а нохчочун, царна юкъахь тхан доьзал а, хьалха-хьалха баьхна болу дайн доьзалш ма-хиллара: багара мотт а, буу кхача а, тӀера духарш а, бахамаш а, говрворда а нохчочун амалехь а долуш.

Со а тӀаккха нохчо кхуьура, со санна, суна гонахьараберш а, арахьара сьха тхох хьакхаелла цхьа а тайпа мекха а йоцуш – дайн Ӏадаташца, хилларшца, суо бер долуш дуьйна сьха вон-дика хӀун ду а Ӏемаш, дита дезарг – дита а хууш, лело дезарг – сьха а оьцуш.

Юха, тахана, воккха а хилла, бер а, бекар а, доьзал а хилча, хӀара дуьне а, мехкаш а гича, кхин меттанаш, къаьмнаш а девзаш, кхин чкъураш а, амалш а гуш, сан шераш лахдала доьлча, суо хӀетахь бер хиллачул дуккха а атта го-кх суна суо, сайца хӀетахь кхиьна хилла чӀагӀонаш мелла а лахьелла а гуш.

Суна го, со кхин вуйла хӀинца, цу хенахь сайн шерашца хиллачу дена аьттехь а воцуш, хӀара бераш а дац-кх сох тера, со бер долуш хиллачу берах». ХӀара дешнаш Бексултанов Мусан «Дахаран хин генара бердаш» повестера ду. И повесть муьлххачу нохчочунна дагалецам бу нохчийн доьзалх, цуьнан Йер-дахарх, и дагалецам нохчийн маттаца ларбелла, нохчийн матто кхоьллина. Дуьнен чохь вай мел дукха дахарх, мел дукха дуьне довзарх, хьуо винчу Даймакхал, хьуо ваьхначу урамал, «хьайн бешара кхура тӀера дӀаьхьаьжча гинчул» (Б.М.), шуьйра хир дац дуьне. Цундела, уггар хьалха бералла ю ларьян езаш, нохчийн бералла хилийта хьелаш кхиош:

... Серех юьйцина керт.
КІайн кир тоьхна цІа.
Бай сийна уьйтІе.
Бай тІехь – бецан цІов.
Хецна лаятга ворда.
Ежаш йоллу говр.

– Буьнан неІ дІакьовла...
– Аттана гІад дилла...
– ЖІаьлина доьша дотта...

ДоттагІа, доттагІа,
дукха хан еца
 суна и сурт ганза,
Эвлахь ян ма еззара
 суьйре тІеяза...
Ас ненан маттахь
Даймохк бешаза

Абдулаев Леча

Ярташкаула хьо волавелча, ган юьйцина керташ яц, кІайн кир тоьхна цІа а гур дац, мел лехарх, байн сийна уьйтІе бетонца дІашарийна. Амма и сурт вайн даймахках болу дагалецам бу, хиллачу, цкьа хилла дела, хІинца а долчу, вайн дегнашкахь даха дисинчу даймахкен аматашца. ТІекхуьучу чкьурана а бисакх иштта сирла дагалецам, кху дуьнен чохь нохчийн бералла а йолуш, нохчийн Іуьйренашца, суьйренашца, нохчийн маттахь кхуьийла вайн кьам.

МИНКАИЛОВ Эльбрус

Нохчийн турпаллин иллийн поэтикехь дустарша дIалоцу меттиг, церан тайпанаш, пайдаэцаран башхаллаш

Иллеш – шайн сюжет а йолуш, турпаллин гIуллакхех дуйцуш йолу барта кхоллараллин жанр ю. Цуьнан ехха истори ю, дукхахболчу Илманчаша билгалдаккхарехь, лаххара а пхи бIе шо юкIалоцуш. Иллеш декIа цIена нохчийн кIоман барта кхоллараллин жанр ю: гIалгIайн, бацойн, кистийн иллеш дац. Цул совнаха, нохчийн махкахь а массанхьа а даьржина хилла дац

иллеш, уьш кхуллуш а, олуш а коьртачу декIана Терканий, лаьмнашний юкIкахь хилла, Новр-ГIалиний, АтагIаний, ТIехьа-Мартаний, Эвтарний юкIкIехь йолу ярташца доза тухуш йолу меттиг юкIа а лоцуш. Хьалха-гIаьхьа кхоллада-ларе хьаьжжина, иллийн чулацам а, турпалхойн амалш а тайп-тайпана ю, халкIо лору мехаллаш замане хьаьжжина хуьлу дела. Масала, «Теркаца хьалха-охьа вехаш хиллачу эла Мусостин, Адин Сурхон илли» вайн халкIо кхечу кIаьмнех болчу элашца латгийначу кIийсамах ду, цуьнан турпалхо халкIана гIуллакх деш ву – тIехь йоцу ясакх шен махкахошна тIера яккхар, элан латта массарана а нийсонца декIар. Дуккха а иллешкахь 19-чу бIешарахь хиллачу Кавказан тIеман хиламаш а, царна юкIкахь дакIаьлаьцна турпалхой а гойту, масала, Таймин-Биболат. 19-гIу бIешо чекхдолуш – 20-гIа бIешо долалуш кхоллало обаргех долчу иллийн цикл. Нохчийн иллийн шатайпа башхалла – цара нохчийн исторехь бакIкIалла а хилла болу хиламаш гойтуш хилар, церан турпалхой оцу хиламашкахь дакIаьлаьцна а, шайгара схьагойтуш долу хуьнарш девлла а, теллича, вайна юкIкахь шайн тIаьхье йолуш болу а нах хилар ю.

Турпалаллин иллеш талла долийна дуккха а хан ю, амма коьрта талламан белхаш дIадаханчу бIешеран тIаьхьарчу шовзткIа шарахь бина бу, кIаьсттина, Вагапов ЯкIубий, Туркаев Хьасаний, Мунаев ИсмаIалий, Джембеков Ша-Ираниссий, иштта дIа кхечарий (1-7).

Фольклористикехь кхечу жанрел сов уьш теллина делахь а, хIинца а шайна леррина тидам тIебахийтанза проблемаш а ю. Царех цхьаь ю иллийн поэтикехь дустаршца дIалоцу меттиг кIаьстор.

Дустаршкахь цхьа хIума кхечуьнца тарйо, цу шина хIуманан юкIара билгало кIаьсторхьама, и кIеггина гайтархьама. Дукхахьолахь дустарш хуттургаш йолуш хуьлу, масала:

*Мацалла дарьелла гила борз ва санна,
Безам боцчу кхолламца
Ша яккха йоллу хьо дуьненан марзонах?*

Цу тайпанчу дустарел а клезиг ду хуттургаш шайца йоцу дустарш:

Биънарг дуй бу шен,
Чалхал дукха декъий шун дахка,
 Хи санна цГий шу Иано, –
 Аьлла, хьалха ерзийра цо ворхI вешин ва рема.

(5, 294)

Дустарех шуьйра пайдаоьцу иллешкахь турпалхойн васташ кхуллуш – церан юьхь-сибат, амалан цхьацца агЮнаш, синхаамаш гойтуш а, ткъа иштта тIеман сурт хЮоттош а, диалогашкахь а... Дукха хьолахь дустарш Иаламан хиламашций, акхарошций, кхечу дийнаташций, ораматашций доьзна хуьлу («дуьне дуьтуш дIабuzu можа малх санна», «син метта топ кхетта цIен эхха ва санна, «дера ча санна», «цIула сара ва санна», иштта дIа кхин а).

Турпалаллин иллешкахь дустарех пайдаэцар тайп-тайпана ду. Цхьаццадолу дустарш дуккха а иллешкахь дуьхьалкхета, церан гЮьнца вовшех тера турпалхой я хиламаш гойтуш хиларна. Масала, коьртачу турпалхочун ша юьхьарлаьцначу гIуллакхе аравала кечвалар цо шен дин а, герзаш а кечдар гайтарца долало. «ГIебартойн Курсолтин иллехь» турпалхо юьртара валар иштта гойту:

Лекхачу пона тIе га саттош ва хуу
КIайн куьйра ва санна, шен дина ма хиира,
Дуьне дуьтуш дIабuzu можа малх санна,
 Юьрт юьтуш, ма къаьстира Жерочун жима кIант.

(5, 231)

Ва сарахь суьйренца, бузучу малхаца,
Гайн тIе куьйра ва санна, ша дина хиьна,
Бен чохь леча ва санна, нуьйра чохь тавелла,
 Сакъера аравелира, тов, Эвтархойн Ахмад.

(5, 309)

«Сиха», «атта», «каде» говра тIе турпалхо хиьна аларх тоам ца беш, куьйра дитта тIе хаарца дусту и иллехь; хьалха далийначу цхьана а куцдашо гайта таро йоцучу кепара сурт хЮоттадо цу дустаро. Нуьйра чохь а дIанисваларх ала тарлора «нийса», «дика», амма «бен чохь леча санна» бохучу дустаро кхин а керла маьIна кхуллу, оцу дешнийн гЮьнца кхолла йиш йоцуш долу. Ткъа оцу дустарех хьалхий-тIаьхий пайдаэцаро турпалхочун вастах кхета аьтто кхуллу: и говра тIе хаарх а, нуьйра чохь дIанисваларх а дуьйцуш пайдаэцначу исбаьхьаллин гIирсаша и къонаха Iемина, шен гIуллакх карадирзина, ша юьхьарлаьцнарг санна долчу гIуллакхашна иза дуьхьара араволуш цахилар а, иза царах воьлла хилар а гойту.

ГIебартойн Курсолта Жерочун кIантах тера, цуьнца вогIуш накьост хилар билгалдоккху изза дустарш юха а юкьадалоро:

Лекхачу пона тIе кIайн куьйра ва санна,

Ша хъавъзаш хиира и цу дикачу ва дина.
 Цу кетIа валарах юха чу ца воГуш,
 Цу сарахъ суьйренца, бузучу малхаца,
Шен бен чохъ дIанислун кIайн куьйра ва санна,
 Цу къохкан¹ нуйра чохъ ша нийса нисвелла,
Ижонна дIаоьккху кIайн куьйра ва санна,
 Ша юьртах ма иккхира гIебартойн Курсолта.

(5, 235)

Кхузахъ хьалхарий, шолгIий дустар лакхахъ вай хьахийначу хьелашкахъ далийна а, изза маьIна долуш а ду. «**Ижонна дIаоьккху кIайн куьйра ва санна**» бохучу дустаро къеггина гойту турпалхо боккхачу лаамца, ша юьхьарлаьцначу Iалашоне кхочург хиларх болчу тешамца и новкъаволуш хилар.

Иллешкахъ турпалхой юьхь-сибат гайтарца доьзна долу дустарш башха дукха а дац. Масала, йоьIан васт кхуллуш шайх пайдаоьцу дерриге а бохург санна дустарх ду хIокху кийсакехъ:

Цу дечган ва пхьеро хьоькхуш йича ва санна,
 Годаюккъехъ нисьелла, дегIана товш йолуш,
Дашах йоьттича ва санна, ши белаш ва йолуш,
 Шуьйрачу белшашкахъ бора кIажарш ловзаеш,
РегIан кока ва санна, Iаьржа бIаьргаш ва долуш.
Цул сара ва санна, сетгаш цIоцкъамаш ва долуш,
 Лекхалла-лохалла дегIан кеп нисьелла,
Маьлхан нур ва санна, ша басна хазьелла,
 Берриге махка чохъ йоккхуш цIе ва йолуш,
 Хаза йоI ма кхиира цIонтаройн ва Дадин.

(5, 228)

Боьршачу стеган васт кхуллуш а царех terra дустарш карадо вайна. Масала, «Бос хазачу Мусан» иллехъ турпалхочун белшаш «чуйртан говзанчо ерича санна» ю, цуьнан бIаьргаш – «аьнгалин говзанчо боьттича санна», Годаюкь – «ирзохъ баьлла маргIал сараг санна». Иллешкахъ турпалхой юьхь-сибат гайтарна башха боккха тидам тIебохуйтуш бац, цу декъехъ шайх пайдаоьцу сурт хIотторан гIирсаш дукха а бац.

Турпалаллин иллешкахъ сих-сиха дуьхьалкхета тIеман суртхIоттош йолу меттигаш. Кхузахъ коьртачу декъана Iаламан хиламашца дусту хIоьттина тIеман хьал а, турпалхочо цу тIам тIехъ дийриг а:

Нур дашо малхал хьалха схьакхета
 И маьлхан зIаьнарш кхетале ва хьалха,
Мархаица детта сирла ткъес ва санна,
 Тур лесто долиьра, тов, цу Зайтан Шихмирзас,
 МостагIийн ва кортош ша лаьтта керчадеш,
 Ша лета ма велира яхъ йолу и кIант.
Доьлла дох ва санна, сийна даш далхадеш,
Детта ткъес ва санна, дуткъа тур лестадеши,
 Ша хьалха ма висира цу халчу ва тIамехъ

Добхначу цу дийнахь и Зайтан Шихмирза.

(5,381)

Коьртачу турпалхочунах дуьйцуш шайх пайдаоьцу дустаршший, цунна дуьхьал болчу мостагIех дуьйцуш пайдаоьцуш долу дустаршший дукхахьолахь дуьхь-дуьхьала маьIна долуш нисло; уьш а, вуьйш а дукхахьолахь вайнаха шайн ницкъ, майралла, куц бахьанехь лоруш долчу дийнаташца дустарш нисло:

Куьйра юкьаиккхина човкарчий ва санна,
Бохийна, хьовзийра, тов, цу ненан ва кIанта
И салойн ва элий.

(5, 289)

Хьаьттарина гуолоцу човкарчий ва санна,
Уьшална гуолоцу куьса эрз ва санна,
Кхалха го ма карийра цу Дадин юьртана

(5, 402)

Уггар кIилло ва вериг **барзал** майра ва волуш,
Уггар гIийла ва вериг **лоьмал** каде ва волуш...

(5, 401)

Ала деза, дустаршкахь пайдаоьцуш йолу дийнатийн (дукхахьолахь акхаройн) цIерш турпалхойн амалш, цаьрга йолчу шовкье хьаьжжина ялош хилар. Амал дика йолчу турпалхойх дуьйцуш дукхахьолахь лорушйолчу акхарошца доьзначу дустарех пайдаоьцу («лом цIоькьалом санна», «леча санна», «куьйра санна»), ткьа царна дуьхьал лаьтгачарех дуьйцуш, уьш сийсазбаран Iалашонца, я цаьрга болу цабезам гайтархьама, лорушйоцчу акхарошца дустар даладо («дацошна хьалха йолу бож ва санна», цу могIарера кхин дуккха а).

Тайп-тайпана дустарш ду турпалхойн синхаамаш, ойланаш гойтучу хенахь шайх пайдаоьцуш. Масала, иллешкахь нанас шен кIентан баланех, уьш дабаха шена лаарх иштта дуьйцу:

Балхабел ахь соьга коьртера бала,
КIожамо цIе санна, схьаэца хьожур со,
Ялхаел ахь суна кийрара хьайн гIайгIа,
ГIамаро хи санна, даьхуда хьожур ю.

(5, 229)

Синтем бар, дог ловзадалар «бай тIехь бекьа санна» хуьлу турпалхочун, цхьана хIуманна сацам а хилла, и кхочушдан и сихха гIаттар – «син метта топ кхетгачу цIечу экханан санна», накьост тешаме хуьлу «Iаьржа латта санна», ткьа тешаме воцург – «коьртана йина чов санна», ала гIертарг нийсса схьа ца олуш, хабар дахдеш верг «ирзехь экха санна, нацкьаравуьйлу» дарвелларг

«дера ча санна» хуьлу, балано Ёарзвинарг цГийза, «мацалла цГийза берзалой санна», маре ца нисделлачу зудчуьн дахар «ша хьаьхна хен санна», шийла хуьлу, иштта дIа кхин а.

Дахаран чолхалла, и мерза, я къаьхьа нисдалар къаьсттина дика гойту дустарийн гIоьнца:

*Цу серийн тускарехь
Накхармоз ва санна,
Дууш мерза дара хьо,
Малх кхета ва дуьне.
Кийрахь стим баьттIа
ДоIаха ва санна,
Хьо къахьлург хилла-кх
Кийрахь дог дохарна.*

(5,4I0)

Цхьаццадолу дустарш мелла а тIаьхьа кхолладеллачу иллешкахь бен ца нисло. Масала:

*Дуьненан юккъерчу ХьаьжцIийнан ва санна,
Кху дерриге а дуьненахь йоккхуш це йолуш
Дика кIант ву хьуна гIебартойн Курсолта...*

(5,230)

Турпалхо чIогIа дика це йоккхуш, лоруш хилар гойту оцу дустаро. Иштта, бусалба дин тIеэцначул тIаьхьа юкъадеана ду кхузарниг а:

*Газотан хIолламах Делан нур санна,
Вовшахьерчаш, ловзуш, цхьаьна дIадахара, тов,
Цхьабосса ши адам...*

(5,420)

Оьрсий вайн махка баьхкинчул тIаьхьа юкъадаьхкина ду хIара дустарш: шарбелла, дика бевзаш некъ хилар гойтуш долу «клубе боьду некъ эпсаро санна», «Терка тIе боьду некъ муьжгичо санна»; чевнаш луьра хилар гойтуш долу «оьрсичо берина хин чIара ва санна», иштта дIа кхин а.

Гуш ма-хиллара, дустарех шуьйра пайдаоьцу иллешкахь. Цара девзачу хIуманех, турпалхойх керлачу, дагах кхетачу кепара, йоккхачу исбаьхьаллица дийца таронаш кхулу. Хьалха шен зорбанехь арабаьллачу балха тIехь А.И.Халидовс билгал ма-даккхара, дустарш массо а иллешкахь цхьатерра даьржина дац. Уьш алссам нисло «Нохчийн фольклоран» I-чу томана юкъахь долчу иллешкахь, хетарехь, уггаре а ширчех долчу. И.Б.Мунаевс а, кхиболчара а 80-чуй, 90-чуй шерашкахь зорбане даьхначу иллешкахь дустарех иштта шуьйра пайдаоьцуш бац. Масала, А.И.Халидовс бинчу тидамца, «Мадин Жаьммирзин, Таймин Бибтлатан илли» а, «Аьккхийн Шамсин илли» а дустарш алссам хиларца билгалдовлу, ткьа «Ламанан гоьргачу Iуьнан иллехь» дустарш масех бен ца го. Уьш а, дукхадерш, вижар-гIаттар, чувалар-аравалар, некъана кечвалар

гойтуш Иаламан хиламашца, хишца, махца деш дустарш ду, ткъа акхарошца дустарш наггахь долчу иллехь а ца нисло. Хетарехь, и доьзна ду иллешкахь гойтушу турпалхойн васташца: I6-I8-гIачу а бIешерашкахь хиллачу турпалхойн санна хьуьнарш хиларца, цара динчаьрга кхочуш даккхий гIуллакхаш дарца билгалбевлла турпалхой бац хIокху тIаьххьарчу шерашкахь дIаяздинчу иллеш-на юкьахь буйцуруш (8, I60-I61).

Кху йоцчу журналана леринчу статьяхь дустарех йолу проблема хIоттош бен яц. Амма и кIорггера талла езаш а, нохчийн барта кхоллараллин исбаьхьаллин агIонаш, гIирсаш къастош доккха маьIна долуш а проблема ю, леринчу Илманан белхашна тIехь гайта езаш йолу.

Пайдаэцна белхаш:

1. Вагапов Я.С. Чечено-ингушские эпические песни XVI-XVIII вв. Автореферат дисс.канд.фил.наук.Грозный.1967.
2. Вагапов Я.С. Образ одинокого героя в чечено-ингушских героических песнях // Известия ЧИНИИИЯЛ, т.5, вып.3. Литературоведение.
3. Вопросы поэтики и жанровой классификации чеченских героико-эпических песен илли. Грозный. 1984.
4. Героико-исторический эпос народов Северного Кавказа. Грозный. 1988.
5. Нохчийн фольклор. – ХIоттийнарг Джамбеков Ш.А. Грозный.1990.
6. Мунаев И.Б. Поэтика чечено-ингушских героических песен. Автореферат дисс.канд.наук. Грозный.1979.
7. Туркаев Х.В. Исторические судьбы литератур чеченцев и ингушей. Грозный.1978.
8. Халидов А.И. О синтаксическом строе песенного эпоса илли // Героико-исторический эпос народов Северного Кавказа. Грозный.1988.

¹Къахк - клен

Нохчийн Республикин къаьмнийн политикин, зорбанан а,
хаамийн а министерствон пачхьалкхан бюджетан учреждени
«Литературно-исбаьхьаллин журнал «Орга».

Арадолу нохчийн маттахь.

Журналана регистраци йина 2008-чу шеран 28-чу октябрехь Федеральни службин Нохчийн Республикехула йолчу зIенан а, шуьйрачу коммуникацийн а декъехь тергояран Ур-халлехь.

Регистрацин хьокъехь тоьшалла ПИ № ТУ 20-00020.

Журнал зорбатоьхна «Грозненский рабочий»
це йолчу пачхьалкхан унитарни предприятиехь.
364021 НР, Сольжа-Гала, Интернационални урам, I2/35

Тираж – 2500 экземпляр. Заказ № _____

Бинна мах

chenetbook.info
www.orga-journal.ru
эл.почта: orgagroz@mail.ru

**Диц ма де
2012-чу шеран 1-чу ахшарна “ОРГА” журналана
язвала.**

Журналан индекс: 54929 Мах 265 сом, 02 кепек.

**Журналана язвала таро ю “РОССИН ПОЧТАН”
зІенан отделенешкахь а, журналан редакцехь а.**

Журнал духкуш ду редакцехь.

